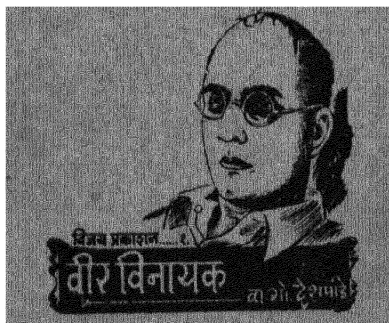

वीर विनायक

वा. गो. देशपांडे

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184290

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M923.2/D.5V Accession No. M4807

Author देशपांडे, बा. गो

Title वीर विनायक. 1952

This book should be returned on or before the date last marked below.

विजय प्रकाशन १ लें

वीर विनायक

मूल्य २ रुपये

वा. गो. देशपांडे

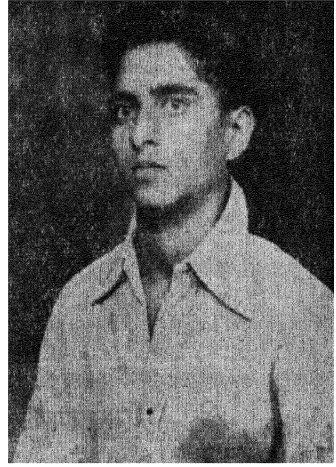
*** प्रकाशक व मुद्रक
ग. वि. देशपांडे
विजय प्रकाशन
३६ नारायण, पुणे २.

प्रथमावृत्ति १९५२
सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

*** मुद्रणस्थळ
अिंदिरा प्रेस,
२७० सदाशिव, पुणे २.

Checked
1968

Checked 1969

प्रिय मित्र यशवन्त कृष्ण केळकर यांस—

तात्या ! तूं व मी दोघांनीं स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांचें चरित्र लिहावयाचें ठरविलें. पण अचानक तुला देवाघरचें बोलावणें आलें आणिं तूंही कर्तव्यतत्परतेनं निघून गेलास. मात्र आपलें कार्य अपुरं राहिलें. तें पुरं करण्याचा मी हा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

तें हें चरित्रात्मक पुष्प तुलाच अर्पण.

वा. गो. देशपांडे

राजकारणाला धर्म आहे नि
धर्माला राजकारण आहे. अिटाली-
मध्ये जन्मलेल्या रामदासांना: मॅशिनी
म्हणतात. हिंदुस्थानांत: जन्मलेल्या
मॅशिनीला रामदास म्हणतात. बाकी
दोघेही अेकच सांगतात की, राज-
कारण धार्मिक असेल तरच तें पवित्र
आहे व धर्म राजकीय असेल तरच
तो पवित्र आहे.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर

‘ वीर विनायक ’चे स्वागत

दि. १० मे १९५२ ला पुण्यास अभिनव भारताचा सांगता समारंभ आणि भारतीय क्रांतियत्नांत बलिदान केलेल्या हुतात्म्यांचा स्मरणदिन वीर सावरकर यांचे नेतृत्वाने मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जात असतांच हे ‘ वीर विनायक ’ या शीर्षकाचे स्वातंत्र्य वीरांचे अध्यावत् आणि आटोपशीर चरित्र प्रसिद्ध होत आहे, हा चांगला योग आहे. ज्या भारतीय क्रांतिपर्वाची स्वातंत्र्यप्राप्तीने समाप्ति झाली त्या क्रांतिपर्वाचे द्रष्टे आणि उपक्रमशील पुढारी वीर सावरकर होते. या पुढारीपणामुळे आलेल्या महान नि प्राणघेण्या संकटांशी झुंजून त्यांना पुरून सावरकर अुरले. त्यांच्या प्रज्ञेचे तेज जसे अंदमानांत जाण्यापूर्वी होते तसेच नंतरहि झगझगीत राहिले, त्यांचा आत्मप्रत्यय अतूट राहिला, त्यांची प्रेरक कार्यक्षमता जागती राहिली, हे एक आश्चर्य होय. सावरकरांच्या जीवनाला जे एक अद्भुतरम्यतेचे तेजोवलय मनःचक्षुंना दिसते ते त्यामुळेच. अंदमानांतून परत आल्यावर नवीन कांहीं न करतां पूर्वाजित प्रतिष्ठेच्या शिंदोरीवर त्यांना कालक्रमणा सहज करतां आली असती. त्या सुस्थपणामध्ये कदाचित त्यांना मान-सन्मानहि अधिक लाभला असता. परकीय राज्याकडून झालेल्या छळानंतर स्वकीय लोक आणि राज्यकर्ते यांचे-कडूनहि छळ सोसण्याचे प्रसंग त्यांना आले नसते. १९.१४

मध्ये लो. टिळक भंडालेहून सुटून आल्यावर त्यांनी संन्यास ध्यावा, काशीला जावे, गीताप्रवचने करित कालक्रमणा करावी अशा सूचना करण्यांत आल्या होत्या. पण त्या सूचना जशा टिळकांनी क्षणार्धांत अवेहल्या. तद्वतच १९२४ नंतर वीर सावरकर यांनी केवळ सामाजिक कामांत रमून बुडून जावे असें परकीय राज्यालाहि वाटलें असेल. पण ती सूचना मानली जाणार नाही हें निश्चित असल्याने त्यांनी त्यांच्यावर बंधने घातलीं. सरकारी बंधने नसलेले लोक दीर्घ शिक्षेच्या अनुभवाच्या कटु घुटक्यानंतर आपण होऊन बंधने पत्करतात. अुलट वीर सावरकरांवर बंधने घातलीं असतांहि ते त्या बंधनाचे टोकांवर जाऊन पर्यायानें राजकारण करित होते. त्यांच्या त्या वेळच्या सामाजिक, धार्मिक व्याख्यानांवर कित्येक वेळा रूपकानें राजकीय प्रचार केल्याचा संशय सरकारला आला होता. पण त्यांना यासाठीं छेडण्यास आलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांना सावरकरांनी अुलट कोटिक्रमानें अितकें गांगरून टाकलें, कीं या भाषणासाठीं सावरकरांना पेचांत टाकण्याचा अुद्योग केल्यास सरकारलाच पेंच पडेल अशी भीति त्यांना वाटली असावी.

बंधविमोचनाची अुत्स्फूर्त प्रेरणा हा सावरकरांच्या महनीय-तेचा मोठा अंश आहे. या प्रेरणेनें स्वकीय-परकीय बंधनांशीं झगडले. बंधनांचा त्यांना बाअू वाटण्याअैवजीं बंधन घालण्यांना त्यांचा बाअू वाटवा असा तेजस्विपणा त्यांनीं वेळो-

थेळीं प्रगट केला. स्वातंत्र्य लक्ष्मीचा जयघोष भारतांत प्रथम विशीच्या आसपास असलेल्या वीर सावरकरांनीं केला. पण त्याचे मार्गें बुद्धिनिष्ठ विचारसरणी, आणि अितिहास सिद्ध मार्गाचें संशोधन हें होतेंच. देशभक्तीच्या अत्कट भावनेला हे दोन पंख होते. म्हणून त्यांची क्रांतीची भरारी केव्हांही निव्वळ भावनावश नव्हती. भावनावशतेला बुद्धिवादाची जोड सतत होती.

केवळ राजकीय क्रांतिकारी आणि नेते सावरकर असते तरीहि त्यांचें नांव भारताचें अस्तित्त्व असेपर्यंत स्मरणीय झालें असतेंच. पण त्यांचें मूलभूत व्यक्तित्व त्या एका क्रांतिकार्यापेक्षांहि मोठें, अदात्त आणि समावेशक आहे. ते विहंगमाप्रमाणें प्रतिभेच्या झेपी घेणारे कवी आहेत. बुद्धिवादाच्या निकषावर सामाजिक रूढी घासून घेणारे सुधारणा-प्रेरक आहेत. अनेक विषयांत आपली बुद्धि चालवून सामान्य लोकांना दिसते त्यापेक्षां पलीकडचे पाहणारे, द्रष्टे आहेत. त्यांचें वक्तृत्व श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करणारें आहे. सर्व जग अुलटें चालत असलें तरी आपल्याला पटलेला विचार, अुच्चार आणि आचार चालू ठेवणारे ते निश्चयाचे मेरू आहेत.

जे शिक्षेला किंवा लज्जला भीत नाहींत त्यापैकीं अनेक लोक जननिंदेला भितात. जननिंदा किंवा जनस्तुति यांच्यावर दृष्टि ठेवून आपल्या मनाला मुरड घालतात. वीर सावरकरांनीं हिंदुत्वाचें राष्ट्रीय भूमिकेनें स्पष्टीकरण आणि समर्थन केलें, तें

असेच लोकांना पचण्यास जड, कित्येकांना बोचणारें आणि कित्येकांच्या स्वार्थावर गदा आणणारें असल्यामुळे त्याला कडाडून विरोध झाला. पण वीर सावरकर सर्व बुद्धिसामर्थ्य वेचून परोपरीने त्याचें समर्थनच करीत राहिले. त्याप्रमाणेच हिंदूंच्या भोळ्या समजुती आणि आचार यांवर त्यांनीं धुडविलेले बुद्धिवादाचे निर्भीड कोरडे अनेकांना झोबणारे आणि विव्हल करणारे झाले. पण याहि संबंघात विरोधकांवर चिडून न जातां पुनः पुन्हां साधार कोटिक्रमानें सावरकरांनीं आपलीं मते मांडण्याचें सोडलें नाहीं. क्रांतिकारकपणाव्यतिरिक्त सावरकर—चरित्राला तितकीच तेजस्वी अनेक अंगे आहेत, त्यापैकीच हें अेक होय.

अशा थोर पुरुषाच्या आयुष्याचें संकलित चित्र, जिवंत अितिहास—लेखकाच्या घाटणीनें लिहून अनेक पुस्तकांतून लोकांपुढें मांडले जाणें अवश्य आहे. त्यायोगें अनेकांना देशार्थ आणि लोकोद्धारार्थ त्याग आणि कष्ट करण्याची स्फूर्ती मिळणार आहे. प्रस्तुत पुस्तक अशाच प्रकारचें आहे. श्री. शि. ल. करंदीकर यांचे मोठें सावरकर चरित्र किंवा सावरकरांचे होअं घातलेलें विस्तृत आत्मचरित्र वाचण्याची शक्ति आणि फुरसत नसणारे अनेकशः लोक आहेत. विद्यार्थी आणि मध्यमवयस्क असेहि त्यांत आहेत. त्यांना या पुस्तकांत आलेले अित्यंभूत नि क्रमवार चरित्र फार अपयुक्त आहे. श्री. देशपांडे यांनीं स्वयंप्रेरणेनें हें पुस्तक लिहून आणि प्रसिद्ध करून सावरकर विषयक वाङ्मयांत महत्त्वाची भर घातली आहे.

कृतज्ञता

हैं चरित्र अर्धवट लिहिलें असतांच 'दैनिक भारता'च्या व्यवस्थापकांना दाखविलें. १० मेस साजऱ्या होणाऱ्या अभिनव भारत सांगता समारंभाचे कार्यवाह श्री. श्री. पु. गोखले यांनाही दाखविलें. त्यांनीं अनेक मोलवान सूचना केल्या. त्या मला पढल्या व मी त्या स्वीकारल्याही. त्याचप्रमाणें स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे चिरंजीव विश्वास सावरकर यांनीं स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचें छायाचित्र पुरविलें व लेखनांत 'अ'ची बाराखडी असावी अशी अिच्छा व्यक्त केली. मी प्रथमपासूनच ती लिपी वापरत असतो; पण 'विश्वास' अिच्छेनें अधिक कसेशिनें ती या चरित्रांत अपुयोगिली आहे.

आतां चरित्र तर लिहिलेंच. पण प्रस्तावना ? सावरकर चरित्र लिहितांना 'अधिकार वाणी'नें लिहिणारा प्रस्तावनाकारच हवा. श्री. शि. ल. करंदीकर यांच्या चरित्रास साहित्य सम्राटांनीं प्रस्तावना दिली. मी श्री. ग. वि. केतकारांना भेटलों व त्यांना प्रस्तावना मागितली. त्यांनींही 'वीर विनायकाचें स्वागत'पर चार शब्द लिहिले.

ही सर्व सिद्धता झाल्यानंतर हें चरित्र प्रकाशित करण्याची व त्याची सुंदर सजावट करण्याची जोखमीची जबाबदारी माझे चुलते चित्रकार श्री. ग. वि. देशपांडे यांनीं अुचलली व ती अुत्तम रीतीनें पार पाडली.

अिदिरा प्रेसचे श्री. ज. शं. मेढेकर यांनी व त्यांच्या काम-
गारांनी पुस्तकाच्या छपाईचे काम वेळेवर व सुवक केले.
मुम्बपृष्ट श्री. सहस्रबुद्धे 'बालोद्यान प्रेस' यांनी सुंदर छापून दिले.

प्रसिद्ध ब्लॉक मेकर श्री. मोघे यांनी ब्लॉक्स सुवक व
जलद करून दिले. तसेच श्री. बाबूराव ठोकळ 'श्री लेखन
वाचन भाडार' यांनी विक्रीची जबाबदारी स्वीकारली व
अभिनव भारत सांगता समारंभाच्या कार्यकारी मंडळाने पुस्तक
१० मेस प्रसिद्ध करण्याचा योग जमवून दिला; तेव्हां त्यांच्या-
बद्दल आणि पू. बाळशास्त्री हरदास व माननीय श्री. गोडे या
थोर व्यक्तींनी अभिप्राय देऊन व प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहाय्य
करून उपकृत केले आहे त्यांच्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणे
माझे आद्य कर्तव्य आहे.

१० मे १९५२

वा. गो. देशपांडे

पुरस्कार

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर हे नांव आधुनिक भारतातील पराक्रमाचे, स्फूर्तीचे व तेजस्वी निर्भयतेचे प्रतीक आहे. अतिके त्या नावाचे मोल आहे. सावरकरांचे अतुस्फूर्त चरित्र त्रिकाळचे संपादक श्री. शिवरामपंत करंदीकर यांनी लिहिले असून स्वतः सावरकरही खंडशः आपले आत्मचरित्र लिहित आहेत. सावरकरांनी स्वतः लिहिलेल्या त्यांच्या आत्मचरित्रांतील तेजस्विता, अंतर कोणीही त्यांच्यावर लिहिलेल्या पुस्तकांपेक्षा आगळीच असणार हे अुघड आहे. तथापि श्री. वा. गो देशपांडे यांचे हे पुस्तक भारतातील या सर्वश्रेष्ठ विभूतीच्या जीवनाचा माध्यमिक शालेय शिक्षण घेत असलेल्या मुलांना जसा परिचय करून देतील तसा त्यांच्या मोठ्या चरित्र ग्रंथांनी होणार नाही. श्री. देशपांडे यांनी हे चरित्र लिहून विद्यार्थ्यांचे दृष्टीने अतिशय मोलाचे कार्य केलेले आहे, याबद्दल मी त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. आज सावरकरांच्या नावाला लोकप्रियतेची व सहज सन्मानाची बैठक नाही. भारत देशातील लोक आपला वीर व द्रष्टा ओळखावयास असमर्थ आहेत. पण सावरकरांच्या जीवनाचा व तत्त्वज्ञानाचा सूक्ष्म अभ्यास करणाऱ्या व्यक्तीला भावी वैभवशाली व मानवतेचे पुनर्रचनेचे कार्य करू शकणाऱ्या भारताचे सावरकर हेच द्रष्टे आहेत हे मान्य करावेच लागेल. जीव-

नाच्या सर्व दालनांत ते आपल्या अपूर्व तेजानें तळपले आहेत. रेडियमच्या कणाप्रमाणें अखंड स्फुरणशाली असणारे त्यांचें जीवन अनेकांच्या जीवनांत कर्तृत्वाची महान् स्फूर्ति उत्पन्न करील. या भारत राष्ट्राच्या सर्वश्रेष्ठ गुणसंपत्तीचें महान् प्रतीक असलेल्या जीवनाचा श्री. देशपांडे यांनीं विद्यार्थ्यांना या पुस्तकाच्या रूपानें करून दिलेला परिचय त्यांचे जीवन ध्येवादानें, पराक्रमानें व त्यागानें अजळावयास कारणाभूत होवो असें मी अिच्छितों.

अक्षय्यतृतीया

२७-४-१२

बाळशास्त्री हरदास

पालकांसाठी

‘स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचं’ चरित्र लिहावं असं माझ्या मनांत जेव्हां प्रथम आलं त्यावेळीं मी अिप्रजी सहावीत शिकत होतो. त्याचवेळीं श्री. शि. ल. करंदीकर यांचें चरित्रकथन वाचून संपविलें. पण त्या वेळीं तसें चरित्र लिहिणें मला जमलं नाही व शक्यहि झालं नाही.

पण सुमारे वर्षापूर्वी माझ्या मनानं पुन्हां अुचल खाली व मी येथील ‘महाराष्ट्र ग्रंथालयांत’ जाऊन चरित्र लिहिण्याच्या दृष्टानं ‘सावरकांचें आत्मचरित्र’ श्री. शि. ल. करंदीकरांनीं लिहिलेलें ‘सावरकर चरित्र कथन’ श्री. भट यांचें ‘अभिनव भारत’ हीं व अितरोहि अनेक पुस्तकें अभ्यासिलीं. बेवढ्या-वरून स्वातंत्र्यवीरांचं चरित्र बव्हंशी लिहितां येणं शक्य होतं.

प्रस्तुत चरित्र लिहित असतां प्रथम तें लहान मुलांसाठीं लिहावें असा विचार होता. परंतु पुढें तो अनेक मित्रांच्या सूचनेमुळें बदलावा लागून थोरांनीं वाचलें तर त्यांनाही तें अपयुक्त वाटावें व व्हावें म्हणून लिहिण्याची घाटणी थोडीबहुत बदलाची लागली; तरीही मूळ प्राधान्य मुलांना आहे हें विसरून चालणार नाहीं.

लहान मुलांचीं मनं ओल्या मातीसारखीं असतात. माती ओली आहे तोंवरच त्याला अिष्ट तें वळण देतां येतें.

बालमनाचंही असंच आहे. या वयांत त्यांचो मनं कोवळीं असतात. यावेळीं त्यांवर जसे संस्कार करावेत तसे ते पुढें चिरकाल टिकून राहतात. किंबहुना मुलाचें मोठेंपण हें त्याच्या लहानपणचें प्रतिबिंबच असतें असें म्हटल्यास चुकणार नाहीं.

मुलांच्या मनाची ही ठेवण लक्षांत घेऊनच पालकवर्गानं त्यांच्या सभोवतालचं वातावरण निर्मळ राखलें पाहिजे.

मुलांना राजकारणाचं सोयरसुतक तें काय ? अगर त्यांना त्यांतलें कळणार तरी काय ? तेव्हां कोणत्याही राजकारणीं पुढाप्यांबद्दल आदर अगर अनादर या दोन्हीही गोष्टी त्यांज-पासून दूरच असतात. मात्र आपण राजकीय पुढाप्यांबद्दल बोलतांना ज्या भावना वरचेवर दर्शवूं त्या त्यांच्या डोळ्यांवर, मनावर व कानांवर आदळत गेल्यास त्यांचींही मतं तींच बनतात. आणि वडिलांच्या मतानं राजकारणांत जो तिरस्कृत असिम असेल त्याविषयीं आपोआपच मुलांना तिडकारा वाटूं लागतो आणि पुढें तो अितका वाढतो कीं, दुर्दैवानें तिरस्कृत झालेल्या त्या व्यक्तीचें नांवही त्याला सहन होत नाहीं. त्याच्या कपाळावर आठ्या चढतात, मुखांतून शिव्यांची लाखेली वाहिली जाते. त्याच्या आयुष्याचा, त्यानें केलेल्या तळमळीच्या कार्याचा तो काडीमात्र विचार करण्यास तयार होत नाहीं,

आजची वस्तुस्थिति ही अशी आहे. आपल्या दृष्टीनं विरुद्ध असलेल्या पुढाप्याविषयीं मुलांच्या मनांत द्वेष निर्माण करणं ही गोष्ट आपण आतां सोडली पाहिजे. अशा पुढाप्यांचीं ग्वास

मुलांसाठी लिहिलेलीं चरित्रं पक्षोपपक्षाचा विचार न करतां दिलीं पाहिजेत. त्यांचीं मनं आपण निर्मळ व चिकित्सक बनविलीं पाहिजेत.

आणि या दृष्टीनं मी 'चरित्र' लेखनास हात घालण्याचें धाडस केलें. आज मीं सावरकर चरित्र निवडलें आहे. यालाही कारणें तशींच आहेत. लहान सहान खेड्यापाड्यांतूनही त्यांच्याविषयी अितका गैरसमज व द्वेष पसरविला गेला आहे कीं, हा गैरसमज व ही गैरप्रथा तशींच राहूं दिली तर तिचे परिणाम अनिष्ट निदान 'भावी पिढी'वर तरी अनिष्ट खास होतांल. हें स्पष्ट दिसणारे 'भावी अनिष्ट' नरमासुरी परिणाम टाळणं व राजकारणांतील गैरसमजाच्या मुक्यांत बाळपिढीला न घुटमळवणं हें पालकवर्गाचं आद्य कर्तव्य आहे.

याच दृष्टीनं यानंतर महात्माजी, पंडितजी व सरदारजी यांचीही चरित्रें मी लिहावयास घेणार आहे.

हीं चरित्रें लिहितांना ही खबरदारी अवश्य बाळगली आहे कीं, प्रतिपक्षियांविषयीं तिरस्कार अुत्तन्न होअील असे प्रसंग वा शब्द निवडून होतां होअील नां टाळले आहेत.

लेखक

अ भि प्रा य

श्री. वा. गो. देशपाण्डे यांनी लिहिलेलें " वीर विनायक " या शीर्षकाचें स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचें चरित्र मी वाचून पाहिलें. हें चरित्र सुबोध भाषेत लिहिलेलें असून विद्यार्थीवर्ग व लहान मुलें यांना अद्बोधक वाटेल यांत संशय नाहीं. वीर सावरकरविषयक बरीच पुस्तकें आजवर मराठींत प्रसिद्ध झालीं आहेत, परंतु तीं सर्व प्रौढ भाषेत असल्यामुळें सामान्य जनतेस समजण्यास कठीण. प्रस्तुत चरित्र सुगम असून तें सामान्य जनतेला अपयोगी पडेल असें मला वाटतें. थोर लोकांचीं चरित्रें हीं नेहमींच स्फूर्तिदायक असतात. विशेषतः तीं वाचल्यानें लहान मुलें व विद्यार्थी यांच्या मनावर अिष्ट तो परिणाम होतो. यास्तव सुगम भाषेत लिहिलेलीं थोर विभूतींचीं चरित्रें जितकीं जास्त लिहिलीं जातील तितकीं पाहिजेच आहेत. या दृष्टीनें पहातां श्री. देशपाण्डे यांचा हा प्रथम प्रयत्न सर्वतोपरी अभिनंदनीय म्हटला पाहिजे.

पुणें ४ }
दि. २१/११/२२. }

प. कृ. गोडे
क्यूरेटर,
भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन
मन्दिर.

— मुलांनो —

अके दिवशीं—

संध्याकाळचीं जेवणं झालीं आणि आम्हीं ओटाविर आलों. नेहमींच्या रिवाजाप्रमाणं लहान लहान मुलं माझ्याभोंवती गोळा झालीं नि म्हणूं लागलीं, 'दादा ! गोष्ट सांग ना अखादी.'

माझ्याजवळच्या गोष्टी म्हणजे रामाचा अक्षय अशा बाणांचा भाता थोडाच होता. सांगून सांगून माझ्याजवळच्या गोष्टी संपल्या होत्या व मी आतां या मुलांना काय सांगावें याचा विचार करूं लागलों, तोंच एक गंमत आठवली.

जमलेल्या मुलांपैकीं प्रत्येकाला मी विचारलें कीं, मुलांनो, आज तुम्हीं घरीं काय जेवलांत ?

प्रभाकर म्हणाला, 'मीं भात खाल्ला.' सुमन म्हणाली, 'मीं भाकरी खाल्ली.'

प्रत्येकानें जें जें आपण खाल्लें तें तें सांगितलें.

मीं सहज म्हटलें, 'काय रे मुलांनो ! तुम्हांला ही भाकरी कोणी वाढली ?'

'आर्ीनें !' झटकन् सर्वांनीं उत्तर दिलें.

मीं म्हटलें, 'भाकरी आर्ीनें वाढली, कबूल. पण ती तुम्हाला मिळाली कुणामुळं नि कशी हें माहीत आहे कां ?'

मुलांना कांहीं सांगतां आलं नाहीं; तेव्हां मोच म्हणालों, 'अंका तर.'

'आपल्या तो रंगू आहे ना ! त्याचे वडील सदबा. नेहमीं शेतावर जातात. असेच अनेक लोक कष्ट करतात, शेतावर जातात, सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत रावतात, अन्हांत घामानं थबथवतात, मेहनत मशागत करतात, नांगरतात, पेरतात, कोळपतात. शेतकऱ्याची कारभारीण अन्हांतान्हांतून रान तुडवीत येते. घरघऱ्याला चटणी—भाकर देते. शेतकऱ्यांचीं गुड्याअवढीं पोरंही त्याला कामांत थोडाफार हातभार लावतात. पिकाला खत घालतात. पाऊस पडतांच जमीन हिरवी हिरवी होते. हळू हळू पिकं मोठीं होतात; तरी भांगलणं कोळपणं वगैरे शेतकऱ्यांची मेहनत चालूच असते. मग पिकांना कणसं येतात. कणसांत दाणे भरतात. योग्य वेळ येतांच शेतकरी तीं पिकं कापतात. कणसं खुडतात. शेतांतच खळं करतात, खळ्यांतून बैल व रूळ फिरवतात आणि दाणे विलग होतात, कणसं, पिश्या विलग होतात. मळणीनंतर शेतकरी व त्याची बायको, लहान लहान पोरं शेखील उफणूं लागतात. मोत्यासारखे ते टपोरे दाणे !'

‘ आणि अिकडे आपले बाबा, दादा, सोरे कामाला जातात. संध्याकाळीं येतात. तेही सर्व दिवसभर कष्ट करतात. पैसे आणतात आणि त्याचें धान्य घेऊन घरीं आजीजवळ देतात. ’

‘ मग आजी काय करते ? बाबांच्या गैरहजेरींत आपलें सर्व काम आटोपून तीं तें नीट पांखडते, दळते. दळून दळून तिच्या हाताला फोड देखील येतात. मग आजी आपल्याला भाकरी करून देते. आणि तेव्हां कुठें आपल्याला भाकरी खायला मिळते. ’

‘ खरंच कां रे दादा ? ’ मध्येच मुलं म्हणालीं, ‘ तर मग सारींच माणसं आपल्याला भाकरी देतात म्हणायचं. आपल्यासाठीं अितके ओक रावतात कां ? ’

‘ हो तर ! पण कुणी कुणा अेकट्यासाठीं नाहीं रावत. सारींच साऱ्यांसाठीं रावतात. ’

‘ अगदीं तसंच आहे पहा आपल्या भारताचं. आज आपला देश स्वतंत्र झाला आहे. आपले प्रधान नेहरू आहेत. त्यांच्याच हातांत आपल्या देशाचीं सारीं सूत्रं आहेत. पूर्वीं आपले सूत्रधार अिंम्रज असत. त्यावेळीं अपण लिहावं काय, वाचावं काय, याचं देखील स्वातंत्र्य नव्हतं. ’

‘ पण आजपर्यंत अनेक वीर पुत्रांनीं आपल्या सुखी संसाराचं अुजाड वाळवंट केलं. रक्ताचं पाणी केलं व स्वातंत्र्याला पाजलं. मांसाचं रक्त केलं नि तें या वृक्षाच्या मुळाशीं घातलं. तें या पिकाच्या मुळाशीं ओतलं. ’

‘अशा तऱ्हेनं आपल्याच भाअूबंदांच्या रक्तामांसावर पुष्ट झालेलीं स्वातंत्र्याची भाकरी म. गांधी, पं. नेहरू, सरदार वल्लभभाभी पटेल यांनीं आपल्या पानानं वाढले आणि आज आपण ती मोठ्या आनंदाने मिटक्या मारून खात आहों.’

‘पण ती भाकरी खात असतां आपल्या श्रमिकांची, कीं ज्यांनीं कष्ट करून ही भाकरी बनविली त्यांची आठवण नको कां ठेवायला ?’

‘आणि तशी जर आपण ठेवली नाहीं तर आपण कृतघ्न नाहीं कां ठरणार ? केलेले अुपकार आपण जाणत नाहीं असंच नाहीं कां होणार ?’

‘म्हणूनच आज मीं तुम्हांला अेक गोष्ट सांगणार आहे. ही गोष्ट खूप मोठी आहे. ती गम्मत सांगण्यास बरेच दिवस लागतील. रोज रात्री याच वेळीं मीं ती गोष्ट सांगत जाईन. मी ज्याची गोष्ट सांगणार आहे ना, त्यानं जन्मभर आपल्या रक्ताचं पाणी आपल्या स्वातंत्र्याच्या मुळशीं ओतलं आहे.

‘त्याचं नांव—

विनायक दामोदर सावरकर.’

— मूळवृत्तान्त व बालपण —

सामान्य गोष्टीच्या संबंधांत सावरकरांचें बालपण, तरुणपण, प्रौढपण हीं सर्व अितर चार लोकांसारखींच ठरतात. कारण सावरकर झाले तरी मनुष्यस्वभावाला पुष्कळ गोष्टींत सामान्यच आहेत. पण मनुष्याचें सामान्यत्व किंवा असामान्यत्व हें अशा गोष्टींवरून न ठरवितां, कांहीं अितर विशेष गोष्टींवरून ठरवावें लागतें. अशा गोष्टी थोड्या पण त्याच महत्त्वाच्या असतात.

बालपणींच झालेली काव्यस्फूर्ति व काव्यशक्ति या गोष्टी सावरकरांमध्ये असामान्य कोटीपर्यंत होत्या. अत्कट देशभक्ति आणि स्वातंत्र्याच्या ध्येयाची निर्भय घोषणा करण्याचें धैर्य हा सावरकरांच्या अल्पवयांतलाच गुणविशेष ठरतो.

— साहित्यसम्राट केळकर. प्रस्तावना (सावरकर चरित्र)

कोंकणच तें ! डोंगराळ आणि मागासलेला, पावसाळी आणि अेकलकोंडा प्रदेश ! तेथें अुर्जितावस्था ती कसची होणार ? नशीब काढावयाचंच असेल तर या खडकाळ, अुतराळ कोंकणी प्रदेशाचा त्याग करून जवळच असेलेल्या देशावर जाअून काढलें पाहिजे, हें पूर्ण पटल्यानें अनेक कोंकणी कुटुंबें देशावर आलीं. सावरकर कुटुंब हेंही त्यांतलेंच अेक होय.

पूर्वी पेशवाअीच्या काळांत सावरकर-कुटुंबें चिपळूण तालुक्यांतून गुहागर पेट्यांतून देशावर आलें. तेथें त्यांना भगूरजवळील राहुरी हें गांव अिनाम मिळालें. तेथेंच त्यांनीं वस्ती केली.

पेशवाअीत त्यांनीं चांगलाच विश्वास कमाविला होता. शेवटच्या लढाअीत दुसऱ्या बाजीरावानें आपलें कुटुंब विश्वासानं सावरकरांच्या स्वाधीन केलें होतें. या बाजीरावसाहेवांची पळपुटी धूळही सावरकरांच्या या भगूर गांवीं लागली होती. त्यावेळीं त्यांनीं त्यांच्या आवडीची हर-भण्याची खमंग अुसळ खाळी होती. संस्कृत विद्येच्या सन्मानार्थ त्यांच्या-पैकीं अेका पूर्वजाला पालखीचा मानही पेशव्यांकडून मिळाला होता.

सावरकर नांव कां पडलें ?—

सावरकरांच्या घराण्यास सावरकर हें नांव कां पडलें ? कांहीं म्हणा. माणसाची बुद्धि आडनांवांचें संशोधन करण्यास नेहमींच घड-पडत असते. आणि कांहींतरी ठोकताळा आख्यायिकांच्या रूपानें बसवून आपलें समाधान करीत असते.

रत्नागिरी जिल्ह्यांत गुहागर पेट्यांत पालशेत नांवाचें अेक गांव आहे. त्या गांवाशेजारी सांवरवाडी आहे. या सांवरवाडींत सांवरीचीं

म्हणजे कापसाचीं झाडे आहेत. यामुळेच त्या वाडीला तसें नांव पडलें. सावरकर मुळचे येथलेच. म्हणून सांवरवाडीतील ते सांवरकर असें त्यांच्या घराण्यास नांव पडलें.

भगूर गांव —

सावरकरांचें भगूर गांव पेशवार्जांत श्रीमंतांचें आवडतें स्थान होतें. तेथील पाणी उत्तम असे. गांवाबाहेर एक पडकी वेस, महादेवाचें जुनें देअूळ असा त्या गांवचा बाहेरील थाट होता. तेथें खंडोवाची भव्य मूर्ति असून जवळ असलेल्या मटांत पारिजातकाचें झाड डौलानें द्रुलत असे व सकाळीं शुभ्र फुलांचा सडा पसरित असे. गांवाजवळूनच दारणा नदीचें शांत व स्वच्छ पाणी झुळझुळ वहात असे. याच गांवांत सावरकरांचे हरभट नांवाचे कोणीतरी पूर्वज येअून राहिले होते.

आभी, वडील —

दामोदरपत हें सावरकरांच्या वाडिलांचं नांव. दामोदरपंतांना महादेवराव नांवाचे थोरले भाअू होते. त्यांना बापूकाकाही म्हणत. दामोदरपंतांचे वडील त्यांचे लहानपर्णांचे वारल्यामुळें बापूकाकांवरच संसाराचा भार पडला. बापूकाकांनीच त्यांचं सर्व लहानपण व शिक्षण केलें होतें. त्यांचें लग्नही बापूकाकांनीच करून दिलें होतें. असें जरी होतें तरी नियमाला धरून पुढें ग दाघांत भाअूबंदकी बरीच माजली. अितकी कीं, पुढें हें प्रकरण शब्दावरून गुद्यांवरही येअूं लागलें.

दामोदरपंतांचं शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झालें होतें. त्यांचा स्वभाव मानी, संकोची पण रागीट होता. तसेंच ते मोठे धार्मिक, शिस्तप्रीय व कडक टापटिपीचे होते.

दामोदरपंतांच्या पत्नी म्हणजे सावरकरवंधूंच्या आर्ची राधाबाभी याही सालस, साध्या, देवभोळ्या, वत्सल, संसारदक्ष, पतीशीं समरस होणाऱ्या आणि आनन्दी होत्या. त्यांना फळांफुलांची आवड पार असे. तीच आवड व तेच स्वभावविशेष पुढें त्यांच्या मुलांत अतरले असल्यास नवल कसलें ?

जन्म व बालपण—

राधाबाभींना प्रथम दोन मुलें झालीं, परंतु तीं जगलीं नाहींत. तिसऱ्या खेपेस झालेलें मूळही जगेल की नाहीं याची त्यांना शंकाच वाटे. पण देवानें कृपा केली व पुढचीं चार मुलें वांचलीं; अेवढंच नव्हे तर जगांत आपलें नांव कमावून रूच्या अर्थानं जगलीं.

दामोदरपंतांचं हें तिसरं अपत्य म्हणजे गणेशपंत. गणेशपंतांच्या म्हणजे बाबांच्या पाठीवर विनायक. विनायकाच्या म्हणजेच तात्याच्या पाठीवर अेक मुलगी मैना आणि तिच्या पाठीवर नारायण अशीं पुत्ररत्नें या जगांत नव्यान अवतरलीं. दामोदरपंतांना नारायणाच्या पाठीवरचें शेवटचें अपत्यही लाभलं नाहीं.

२८ मे १८८३ सालीं राधाबाभींच्या पोटीं विनायकानें जन्म घेतला. त्याचा जन्म भगूर येथेंच झाला. विशेष योगायोग असा कीं, १८८३ सालांतच आद्य क्रांतिकारक वासुदेव वळवंत अेडन येथील तुहंगांत मरण पावले. या वासुदेव वळवंतांनीं आपला देश स्वतंत्र करण्यासाठीं पुष्कळच हाल अपेष्टा सोसल्या होत्या आणि शेवटीं त्यांना मरणही तुहंगांत आलें होतें. त्यांची प्राणज्योत निमाली; पण तीच जणूं विनायकाच्या शरिरांत शिरली आणि त्यामुळेंच कीं काय विनायकानंहीं

पुढें मोठमोठ्या धाडसी व कष्टप्रद चळवळी केल्या नि शत्रूला 'दे माय धरणी ठाय' करून सोडलं.

बालपण —

विनायकाचें सारें बालपण 'भगूरां'तच गेलें. आजी तुळसीची पूजा करीत असतां तिच्याजवळ वसावं, ती म्हणत असलेली सप्तपदी लक्ष देऊन अैकावी आणि आजीनें दिलेला दुधाचा प्रसाद गट्ट करून टाकावा हा त्याचा नित्यक्रमच होऊन वसला होता. पुढें जसें त्याला वाचायला येअूं लागलें त्यावेळीं घरांत सांपडतील त्या जुन्या पोथ्या तो वाचूं लागला. आगही तशा कांहीं लिहाण्या असं त्याला वाटूं लागलं. चार बरोवरीचीं पोरं गोळा करावीं, जवळच असलेल्या अंबराजींत जावं, मनसोक्त धुडगूस घालावा अशा आनंदांत त्याचें बालपण निघून चाललं होतं.

शाळेंत —

विनायकाचें बालपण वाढत चाललं तसं त्यान शाळेंत जाणं आवश्यक भासूं लागलं. तो शाळेंत जाअूं लागला. शाळेंत गुरुजी जे शिकवीत तें तो मन लावून शिके. त्यांत कधी तो चुकारपणा करीत नसे. शाळेंत होणाऱ्या विषयांकडं त्याचें बारीक लक्ष असल्यानं अरेवी शाळेच्या बाहेर त्याला अभ्यास करावा लागत नसे.

मग अरेवीचा वेळ हुदुड्या घालण्यास सहजच सांपडे. पण तो केवळ हुदुड्याच घाली असें नाही. त्याही काळांत आपण कांहींतरी नवी विद्या शिकावी असं त्याला मनापासून वाटे.

या वयांतच तो घोड्यावर बसायलाहि शिकला. पेशवाजीपासून चालत आलेली तलवार घरी होतीच. तलवारीचें त्यानें शिक्षण घेतलें. रामलक्ष्मणांच्या कथा त्यानं अकल्या होत्याच. आपणही तसंच धनुष्य-बाण मारायला शिकावं असं त्याला वाटायला लागलं. त्यानं तीही विद्या आत्मसात करून सोडली.

बाबा-तात्यांची धनुर्विद्या

अकदां बाबा तरवारीचे वार खेळत होते आणि विनायक ते सफा-आनीनें चुकवून बाण सोडीत होता. बाण सोडला असं बाबांना भासवावं आणि बाण तसाच धनुष्याला ठेवावा असं त्यानं तीन चार वेळां तरी केलं. बाबाला वाटलं विनायक कांहीं बाण सोडीत नाहीं. म्हणून तो कांहींसा बेसावध राहिला.

विनायकानं हीच संधि साधली नि आपल्या धनुष्याचा बाण सोडून दिला. बाणच तो ! आपलं करायचं काम त्यानं फत्ते केलं. बाबांचा हात रक्ताळला.

असा त्याचा खेळ चालू असतांच त्यानं आपली शरीर-प्रकृती कमावण्याकडंही भरपूर लक्ष पुरविलं. लहानपणापासूनच त्यानं शरीराची योग्य ती काळजी घेतल्यामुळं पुढं त्याला मोठेपणीं अंदमानांतल्या यमयातना सहन करतां आल्या. अवदंच नव्हे तर प्रत्यक्ष यमराजाशीं झालेल्या झुंजीतूनही तो शीरसलामत सुटूं शकला.

आजी विना भिकारी —

असे दिवसामागून दिवस चालले होते. मुल आजीच्या मायेखालीं वाटूं लागलीं होती. पण कठोर दैवाला हें पहावलें नाहीं. त्यानं

आआीच्या मायेचं हें आवरण निष्ठुरपणें छिनावून घेतलं आणि तीं मुलं अुधड्या जगांत आआीविना कुडकुडत पडलीं.

आआी गेली. विनायकाची आआी कॉलप्याला बळी पडली. विनायक व त्याचीं लहानथोर भावंडं भिकारी बनलीं. म्हणतात ना, 'स्वामी तिन्ही जगाचा आआीविना भिकारी'

यावेळीं त्याचं वय फार तर नऊ वर्षांचं होतं. धाकटा भाऊ नारायण तर अवघा चारच वर्षांचा होता.

वडीलच आआी झाले —

आआी गेली म्हणून विनायकाच्या वडिलांनीं आपल्या मुलांचीं आवाळ होअूं दिलीं नाहीं. दुसरं लग्न होणं शक्य असूनही त्यांनीं तें केलं नाहीं. कारण त्यांना दिसत होतं, दुसऱ्या लग्नानंतर मुलांची पोटाची भूक भागेल पण मनाची नाहीं भागणार. मानवी मनाचा यान्ति मुलांचे लागत नाहीं. भीष्मप्रतिज्ञा करूनही दुसऱ्या पत्नीच्या सहवासांत या मुलांकडं दुर्लक्ष होणं अशक्य नाहीं. म्हणूनच ते मुलांची आआी बनले. त्यांनीं मुलांना भरविलें. आआीच्या प्रेमानं वाढविलं आणि बापाच्या कर्तव्यानं शिकविलं.

येसू वहिनी —

विनायकाच्या वडिलांनीं मुलांचं संगोपन आआीप्रमाणेंच केलें. त्यांतच त्यास विनायकाच्या वहिनीची जोड मिळाली. आआी गेल्यानंतर १-२ वर्षांतच बाबांचं लग्न झालं व घरात 'येसू वहिनी' मोकळ्या मनानं वावरूं लागली.

सौ. येशू वहिनी

आपल्या प्रखर पातिव्रत्यानें 'सती साध्वीचें' मानाचें म्यान कायमचें
 मिळविणारी, लहान वयांतच पति व मुलाप्रमाणें जतन केलेले
 विनायकभावोजी, अंदमानांत खडी फोडणें, चक्री पिसणें, तेल
 काढणें असल्या यमयातना राष्ट्रासाठीं सोशीत असतां,
 विरहाश्रूंनीं ओली झालेली आपली दिव्य नजर
 अंदमानाकडे लावून पति भेटीची आतुरतेनें वाट
 पहात धाकटा दीर विनायक व पति यांचे
 मातृप्रेमानें संगोपनाचें कर्तव्य वजावणारी;
 पण दीर्घदेणी सरकारच्या दुष्टवृत्तीमुळें
 पतिविरहातच अंत पावलेली त्यागी,
 कर्तव्यनिष्ठ वीर महिला,
 वात्रारावांची पत्नी.

विनायकची ही वहिनी स्वभावानें फार मायाळू होती. त्या घरांत आल्यानंतर तिनं त्या भावडांना आभीची अुणीव मुळींसुद्धां भासूं दिली नाही. त्यांतल्या त्यांत तिचा विनायकावर भारी जीव. बाळ व व माअी तिच्याहून लहान पडत. बाबा तर नवरदेवच. मर्ग राहतां राहिल्या विनायक. तोच तेवढा तिच्याबरोबरीचा.

विनायकही वहिनीशीं मिसळून वागायचा. तो तिच्या खोड्या फार करी. नाना पक्षांचे नाना आवाज काढून तो साऱ्यांना स्तिमित करी. थोरांच्या हुवेहूव नकाऱ्या पाहून हसतां हसतां मुक्कुंडी वळवे. त्याच्या अंगी असलेल्या धैर्य, बोलकपणा, चौकसपणा व लाघवीपणा या गुणांनीं त्यानें आपल्या वहिनीवर चांगलीच छाप पाडली होती.

विनायकाच्या या वहिनीला लिहायवाचायला काहीं येत नव्हतें. विनायकला वाअीट वाटलें. त्यानें वहिनीला आणि आपल्या लहानग्या वहिणीला लिहायवाचायला शिकविलें. लवकरच वहिनीची लिहिण्या-वाचण्यांत चांगलीच प्रगति झाली. अितकी कां, पुढें बाबा आणि विनायक अंद्मानांत तरुंगांत असतांना त्यांच्या आठवणी तिनें लिहून ठेवल्या. त्या अगदीं साध्या, सुटसुटीत व मधुर शब्दांत लिहिलेल्या आहेत. कोणी अेखाद्या विद्वान विदुपीनेंच त्या लिहून ठेवल्या नाहींत ना असें वाटल्यावांचून राहत नाहीं.

विनायकाच्या वहिनीचं विनायकाशीं केवळ वहिनीचंच नातं नव्हतं, अगर बाबांशीं बाबांच्या पत्नीचंच नव्हतें तर त्यांच्या कार्या-तील विश्वासु मित्राचं, कर्तव्यदक्ष गुरुचंही होतं. जेव्हां हे दोघे बंधू कारागारांत अडकले तेव्हां तिनें अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी विनबोभाट

पार पाडल्या, म्हणून तेवढ्यावरच विझल्या नाहीतर आणखी केवढा
झाहाःकार अडाला असतां तें कल्पनेनं वर्णन करतां येणार नाही.

विनायक वाचे काय ?

विनायकाच्या बालपणीं गांवांत केसरी, गुराखी, जगद्‌हितेच्छु अशीं
वर्तमानपत्रं येत. दामोदरपंत त्याच्याकडून केसरी वाचून घेत. पुढें पुढें
विनायकाला वाचनाची चांगलीच गोडी लागली. तो स्वतः वाची.
बरोबरीच्या सवंगड्यांना वाचून दाखवी. पेशव्यांची बळ, निबंधमाला
अशीं मोठीं मोठीं पुस्तकेंही तो मनापासून वाची आणि स्वतः कांहीं
चुटके, कांहीं कविता करी.

लहानपणापासूनच त्याच्या मनांत अशीं ब्रिटिशांविरुद्ध द्वेष पसर-
विणारीं, चीड व आवेश उत्पन्न करणारीं वर्तमानपत्रें येत असल्यानें
तेवढ्याशा चिमुकल्या वयांतही त्याच्या मनांत अिग्रजांविषयीं तिरस्कार
व द्वेष भरून राहिला. त्याला वाटूं लागलं या परकी लोकांना हांकडून
लावलं पाहिजे आणि त्यासाठीं आपण स्वतः कांहींतरी केलं पाहिजे.

आणि त्याचा स्वभावही संघटनाप्रीय. गांवांतीलच राणू शिष्याचीं
मुलं राजा आणि परशु, गोपाळ कुडकर्णी, आठवल्यांचा वासू हीं आणि
अितर कांहीं मंडळी त्याच्या कच्छपी लागली. विनायकासारख्या हुपार
तळख नि देशप्रीय मुलांचा त्याच्या सवंगड्यावर परिणाम काय होओ
तें त्यानेंच आपल्या आत्मचरित्रांत लिहिलें आहे तें पाहणें चांगलें.
तो लिहितो—

“ माझ्या वाचनाचा, संगतीचा, राजकीय आकांक्षांचा, राजकीय
खेळांचा, अत्सवांचा या सर्व मंडळींवर चिरस्थायी परिणाम होऊन

तद्भावी तशा खेडवळ स्थितीत जो होणें दुर्घट होतें, असा त्यांच्या बुद्धीचा आणि शक्तीचा त्या त्या प्रमाणांत विकास झाल्यामुळें पुढच्या अभिनव भारताच्या प्रचंड चळवळींत प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणें आपला लहानमोठा भाग अचलण्याची त्यांच्या मनांत पूर्ण सिद्धता तेव्हां-
पासूनच होत गेली. ”

नाशीकला—

विनायकाच्या मराठी पांच आयत्ता पुण्या झाल्या. त्याला बारावे सरून तेरावें वर्ष लागलें. आणि अिग्रजी शिकावयाला तो नाशिकला गेला. नाशिकला येण्यापूर्वीच त्यानें घरीं स्वतःच्या हिमतीनेंच अिग्रजी दोन आयत्तांचा अभ्यास केल्या होता. नाशिकला जातांच तो शिवाजी-स्कूलमध्ये तिसरींत बसला व चार महिन्यांनीं चौथींत बसला.

संस्कारानंतर—

विनायक भगूरळ असतानांच केसरीसारखीं वर्तमानपत्रं वाचून राष्ट्रीय विचारानं भारला होता. तशांतच राष्ट्रीय वृत्तीच्या देशभक्तांनीं चालविलेल्या शाळेंतच त्यानं आपलं नांव घातलं. साहजीकच त्याचे राजकीय विचार व ध्येयें पक्क होत चालीं. मुळांतच सोनें तशांतच अग्नीचा सहवास. मग काय, बावनकशीच ठरायचं!

नाशीकला विनायक आला तरी त्याचा मूळ स्वभाव कांहीं बदलला नव्हता. त्याची भाषा मोठी मिठास, चेहरा सुंदर, नाजूक, ठसठसित आणि सहज छाप पाडणारा त्यामुळें येथेही त्याला बरींच मित्रमंडळीं भेटलीं. विनायक शाळेंत आल्यानंतर तेथील विद्यार्थ्यांत त्याच्या संस्कारानें अेक निराळीच प्रथा निर्माण झाली.

यापूर्वीचे विद्यार्थी चैनी व टवाळखोर आणि अथळ अभ्यासाचे असत. त्याने येतांच ती परंपरा मोडून काढली नि विद्यार्थ्यांत राष्ट्र-विषयी प्रेम उत्पन्न करणं, चार चौघांनीं एकत्र जमणं, गुप्त खलबतं करणं ही नवीन परंपरा विद्यार्थ्यांत निर्माण केली.

स्वातंत्र्य शाहीर कवि गोविन्द

विनायकानें नाशिकांत आपल्याभोंवतीं जे मित्रगण गोळा केले होते त्यांत गोविन्द दरेकर हा एक मराठा तरुण प्रमुख होता. त्याची व विनायकाची ओळख होण्यापूर्वी रंगेल व लुचोर मित्रांत मिसळाय व लावण्यादि पाचकळ काव्य लिहाव वा गावं असा त्याचा कार्यक्रम होता. पण विनायकाच्या सहवासांत त्याच्यांत एक विलक्षण क्रांति झाली. तमाशीथाटाचं वाङ्मय लिहायचं त्यानं सोडून दिलं व देशप्रेमानं ओथंबलेलं काव्य तो लिहूं लागला.

वक्तृत्ववीर विनायक—

नाशीकला असतांना विनायकानं अनेक चढाओढींत भाग घेतला. त्यानें अभ्यासानें वक्तृत्वकला संपादिली होती. त्याच्या भाषणांत वयाच्या मानानें फारच भारदस्तपणा, विचारांची परिप्लुप्तता, भाषा-माधुर्य असे. त्यामुळें परीक्षकांना वाटे, हें व्याख्यान त्याचें स्वतःचें नसावें. त्यानें तें पाठ केलें असावें. आणि तसें ते बोलूनही दाखवीत व वक्षीस देण्यास खळखळ करीत. मानी विनायकाला हें मुळींच सहन होत नसे. अनेक अध्यक्षांशीं त्याची यामुळें चकमक अुडे.

येथें असतांनाच त्यानें काहीं मित्रांच्या सहाय्यानें राष्ट्रभक्तसमूह ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेंत राष्ट्रावरील प्रेमानें भारलेले, सुखाचा,

अेवढेंच नव्हे तर सर्वस्वाचा होम करण्यास सिद्ध असलेले, पडेल तेव्हां व पडेल तें काम करावयास तयार असलेले साहसी व धोरणी सभासदच फार.

त्यांच्या रात्रीच्यारात्री दरेकरच्या घरीं गप्पा मारण्यांत, कारस्थानं करण्यांत जात असत. लवकरच त्यांच्या मित्रमंडळींची संख्या वाढली व त्याला त्यानें 'मित्रमेळा' हें नांव दिलें. या मेळ्यातफें पुण्यास गणेशोत्सवांत व शिवोत्सवांत कार्यक्रम होत. निरनिराळीं पदें, स्वदेशीचा फटका, चाफेकरांचा पोवाडा, बाजी, तानाजी यांचा पोवाडा खड्या सुरांत म्हणत व सारें पुणें मोहीत करत.

घडीलही गेले—

या व अशा दुय्यम शाळेंतील गोष्टी चालू होत्या. विनायक आपले सारे अुद्योग व अुलाढाली संभाळून अेकेक अीयत्ता ओलांडीत होता. सर्व वर्षभर अितर अुलाढाली कराव्या आणि परीक्षेच्या आधीं मात्र सतत जागून अभ्यास करावा व पास व्हावं आणि तेंही चांगल्या रीतीनं हें फक्त विनायकालाच साधे. तो कुठल्याही अीयत्तेंत नापास झाला नाहीं.

विनायक व त्याचा थोरला भाऊ बाबा यांचें शालेय जीवन व्यवस्थित चालू होतें. पण त्यांची आजी गेल्यापासून त्यांच्यामार्गें दारिद्र्य नि संकटें हात धुवून पाठीशीं लांगलीं होतीं. सुमारे १८९९ च्या सप्टेंबरमध्ये भगूर गांवीं प्लेगनें कहर अुडवून दिला. प्लेग प्रतिबंधक सरकारी अुपाय फारच जालीम असल्यानें लोकांची अुंदीर पडत असले तरी ते गुप्त ठेवण्याकडे प्रवृत्ती वळली होती. त्यामुळें तर प्लेगचें स्वरूप

भयंकरच झाले होते. याच सार्थीत दामोदरपंत प्लेगनें पछाडले व शेवटीं त्याच महिन्याच्या ९ तारखेस त्यांचें देहावसान झालें.

पण केवळ वडिलांचा वळी घेऊनच प्लेगचें समाधान झालें नाहीं. त्यांचे चुलते बापूकाकांनाही त्यानें अचुकपणें अुचललें. लहानग्या बाळालाही प्लेगनें पछाडलें. घरीं वडील माणूस कोणीच नाहीं. हींच अेवढीं ४ कच्चीबच्चीं. जवळ राहाण्यास कोणी नाहीं, रमशान-भूमीत भोंवतो जळणाऱ्या प्रेतांच्या प्रकाशांत तेथील पडक्या देवा-लयांत वास्तव्य. वडील भावजय सौ. येसूबाजी व तें बंधुद्वय आपल्या आसन्नमरण धाकट्या लाडक्या भावाची अशा विकट परिस्थितींत शश्रुपा करीत आहेत व जवळच अेक अिमानी कुत्रें त्या भयंकर काळ रात्रीं त्यांचे सोबतीस आहे, अशा स्थितींत तेथें राहणें धोक्याचं बनलं म्हणून तीं भावंडं नाशीकला आलीं.

बाळ तापानं फणफणलेला. त्याची अवस्था फारच विकट झालेली, साऱ्यांच्या तोंडचं पाणी पळालं होतं. त्याला हॉस्पिटलमध्ये ठेवण्यांत आलं व त्याच्या सेवेस स्वतः बाबा तेथें राहिले.

बाबांच्या सेवेनें देवाला दया आली व बाळला बरें वाटूं लागलें. पण बाबाच त्या रोगानें आजारी पडले; तरी पुढें त्यांनाही बरें वाटूं लागलें. दैवानें खैरच केली म्हणायची.

यावेळीं —

अिकडे प्लेगच्या वणव्यांत सावरकरांची लहान लहान मुलं होर-पळून निघत आहेत तों तिकडं भगूरला काय झालं ?

त्यांच्या घरांतून राधाबाबींच्या मृत्यूपासूनच लक्ष्मीने काढता पाय घेतला होता. पण प्लेगच्या संहारांत सावरकर कुटुंबाची वाताहात झाली हें पाहून त्यांच्या घरांतील सर्व चीजवस्तु लंबा झाली. भांडीकुंडी, कागदपत्र सारेंच गडप झालें. एवढेंच नव्हे तर पुढें जेव्हां बाबा घरची व्यवस्था पहावयास आले त्यावेळेस त्यांच्या भोळेपणाचा व भाबडेपणाचा फायदा घेऊन कांहींनी त्यांजकडून पैसेही अुकळले आणि तेलही गेलें तूपही गेलें, हातीं धुपाटणें म्हणजे दारिद्र्य मात्र राहिलें. त्यामुळें बाबांना दुष्काळी कामावर नोकरीही धरावी लागली. घरीं खायला कांहीं नसावयाचेंच. आवश्यक वस्तुसुद्धां लाभावयाच्या नाहींत.

तरीसुद्धां विनायकास याची थोडीसुद्धां झळ पोंचूं नये म्हणून बाबा पति—पत्नि फार जपत असत. प्रसंगीं स्वतःच्या पोटास चिमटाही घेत. पण शक्यतो विनायकास कडू देत नसत. पण अखादेवेळेस हें बिग वाहेर पडेच. मग बाबा येसूवहिनीवर संतापत; पण ती तरी काय करील विचारी? वस्तू तर आवश्यक असावयाची आणि प्रतिकूल परिस्थितिमुळें बाबांना ती वेळेवर आणून देतां यावयाची नाहीं. मग विनायकानें विचारल्यास त्याला काय बरें सांगावयाचें?

चाफेकर बंधू—

अशी अकंदर स्थिति होती; तरी जगाच्या अितर धामधुमी चालूच होत्या. अिकडे प्लेगनें लोक चिलटासारखे मरून पडत होते. भुकेनें तडफडत होते. तशांतच हिंदुस्थानच्या राजीपणाचा शिक्षा बसलेल्या व्हिक्टोरिया राणीचा हिरकमहोत्सव साजरा करण्याची सरकारी आज्ञा सुटली.

याचवेळीं सुशिक्षितांवर व वर्तमानपत्रांवर अनेक जाचक बंधनं घातलीं होतीं. याची विलक्षण चीड येऊन पुण्यास गणेशखिंडीच्या रस्त्यावर दामोदरपंत व बाळकृष्णपंत चाफेकरांनीं रँड व ऑयस्ट या दोन गोऱ्या साहेबांचा २२-६-१८९७ रोजीं खून केला.

पुढें लवकरच ते सांपडले. या खटल्याशीं टिळकांचा बादरायण संबंध जोडून त्यांच्यावर सरकारनें राजद्रोहाचा खटला भरला. नातूबंधूंना तुरुंगांत टाकलें. खटला चालू झाला. लोकमान्यांची गीता हातीं धरून चाफेकर फांशीं गेले.

याचवेळीं आणखी अेक विशेष गोष्ट झाली आणि ती हीं कीं, ज्या द्रवीडबंधूंनीं हा कट फोडला त्यांचाही मार्गें राहिलेल्या चाफेकर, रानड्यांनीं खून करून भात्री फितुरांस दहशत बसविली. पुढें त्यांना तुरुंगांत टाकलें. तेथेंही फौजदाराच्या अुर्मट अुत्तरांनीं चिडून त्यावर व बहूनीनवर पिस्तुल झाडलें व अखेर चाफेकर, रानडे, साठये हीं त्रयी फांसावर लटकली.

अशा या घटना विनायकाच्या भोंवतीं घडत होत्या. देशांत ब्रिटिश सरकारनें माजविलेला अत्याचार, चाफेकर बंधूंसारखे घडाडीचे देशवीर, त्यांचे ते हृदयास भिडणारे, काळजास हात घालणारे जबाब, नवे नवे निर्बंध घालून दडपू पाहणारे हुकूम यांनीं त्याच्या बालमनावर विलक्षण परिणाम झाला आणि त्या भरांत त्यानें ठरविलें कीं—

‘ स्वदेशाच्या छळाचा सूड घेऊन चाफेकर फांसावर चढले.

त्यांच्या प्राणज्योतीनें जातां जातां चेतविलेली शत्रुंजयवृत्ती,

यज्ञकुंडांत समिधेमागून समिधा टाकून अशीच भडकावीत
नेणें असेल तर त्याचें दायित्व आपल्यावरही पडत आहे.'

विनायक-चतुर्भुज झाला

चाफेकरांच्या प्राणज्योतीनें विझतां विझतां विनायकाची देशप्रेमाची
ज्योत पेटवून दिली. देशाचें ' स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठीं सशस्त्र
क्रांतीचा केतु अुभारून मारतां मारतां मरेतो ब्रुंजण्याची ' त्यानें प्रतिज्ञा
केली; तरी त्याचें शिक्षण थांबलें नाहीं. १९०१ सालीं तो मॅट्रिक
अुत्तीर्ण झाला.

त्यानें स्थापन केलेल्या मित्रमेळा, अभिनव भारत या संघटना
बाळसें धरूं लागल्या. विनायक मॅट्रिक झाला त्याच सालीं जव्हारचे
कारभारी भाअुसाहेब चिफळूणकर यांच्या ' यमूताजी ' नांवाच्या मुलीशीं
त्याचा विवाह झाला आणि त्यांच्या सहाय्यानें कॉलेजला जाण्याच्या
दृष्टीनें त्याचे घरीं, मित्रमंडळींत वारें वाहूं लागलें.

— फर्ग्यूसन कॉलेजांत —

नाशीक जिल्ह्याच्या मर्यादित क्षेत्रांतच आपण आजवर कार्य करीत होतो, परंतु आपल्या मित्रमेळ्याचीं अुच्च तत्त्वे महाराष्ट्रांतील तरुणांच्या मनांवर विंबवण्याकरितां मीं पुण्यास फर्ग्यूसन कॉलेजमध्ये जात आहे. पुण्याच्या कॉलेजमध्ये महाराष्ट्रांतील निवडक बुद्धिमान नवयुवकांचीं मनें जर मीं आपल्या ध्येयानें भरूं शकलों, तर ते जेव्हां आपापल्या जिल्ह्यांत व शहरोशहरांत जाताील, तेव्हां या ध्येयाची ज्वाला घेऊनच ते अवघा महाराष्ट्र चेतवूं शकतील, यामुळें सर्व महाराष्ट्रास अल्पावधींत मी अिष्ट तें वळण लावूं शकेन. या माझ्या आकांक्षा मी पूर्ण करण्याचा कसून प्रयत्न करीन.

' त्यांच्या या चळवळीकडें प्रथमवर्षी अध्यापकवर्ग संशय दृष्टीनें पाहूं लागला, दुसऱ्या वर्षी त्यांच्या हृदयांत या आंदोलनामुळें भय निर्माण झालें; तृतीय वर्षी भयाचें स्थान द्वेषानें

पटकावलें व चवथे वर्पी तर त्यांच्या द्वेषाग्रीस क्रोधाचें अिघन मिळाल्यामुळें, अध्यापकांच्या रागाच्या होळींत सावरकर संघाचे विद्यार्थी भग्मसात होतात कीं काय अशीच जणो पाळी आली.

— श्री. भोपेकृत 'सावरकर जीवन चरित्र'

कॉलेजांत प्रवेश करण्यापूर्वीच विनायकाचें ध्येय निश्चित झालें होतें. 'देशस्वातंत्र्य हें त्यांच्या जीवनाचें ध्येय व सशस्त्र क्रान्ति हा त्यांचा ध्येयप्राप्तीचा मार्ग' ठरला होता. त्यामुळें कॉलेज प्रवेशानंतर त्यांच्यांत नवीन असा बदल होण्याचें कारण नव्हतं. अुलट त्यानें अंगिकारलेल्या कार्यांत त्याला नवीन रक्ताचे व आपल्या ध्येयास जुळणारे सहकारी हवे असल्यानें तो त्या दृष्टीनें कॉलेजमध्ये वावरूं लागला व तरुणांची देशभक्तिप्रीय व त्यागप्रीय संघटना उभारण्याच्या कार्मीं त्याला भरपूर यश आलें.

कॉलेज शिक्षणास पुण्यास येतांच विनायकाचीं कार्याचीं चक्रं जोरांत चालूं झालीं. लो. टिळक व शिवरामपंत परांजपे यांजकडे त्याचें येणें जाणें सुरूं झालें. लो. टिळक तरुणांस सबूरीचा व सावधगिरीचा अिघारा देत; पण त्यांचा अुत्साह खूधूं देत नसत. परांजपे अशा क्रान्तिप्रवण तरुणांस अुत्तेजनच देत. परांजप्यांच्या मुलाशीं—कृष्णरावाशीं—त्याची गाढ मैत्री जडली.

कॉलेजमध्ये असतांना विनायकानें जर ढोळे दिपविणारें कोणतें कार्य केलें असेल तर परदेशी कपड्यांची होळी करण्याचें. या होळीस टिळकांचा, परांजप्यांचा भरपूर पाठिंबा होता. अेवढेंच नव्हे तर ते

त्यांत अघड अघड सामीलही होते. अेका छकड्यांत त्यांनीं विदेशी कपडे भरले. त्यांवर गुलाल अघळला. वाजत गाजत ही विदेशी कपड्यांची प्रेतयात्रा मंडाीपासून निघाली व लकडी पुलाजवळील अेका शेतांत अुतरवून आणि रचून त्यांची होळी करून पेटविली. होळी घडाडूं लागली. टिळकांनीं व परांजप्यांनीं व्याख्यानें दिलीं. टिळकांनीं सुचविल्याप्रमाणें होळी करावयाचीच तर पोरकट दिसतां कामा नये, याची त्यानें प्रथमपासूनच खबरदारी घेतली.

विनायकानें विदेशी कपड्यांची होळी केली खरें; पण त्यामुळें त्याजवर कॉलेजच्या चालकांची अितराजी झाली. त्यावेळचे प्रिन्सिपॉल रँग्लर परांजपे यांनीं त्याला दहा रुपये दंडाची व कॉलेजचें वसतीगृह सोडण्याची शिक्षा फर्माविली. विनायकानें त्याप्रमाणें वसतीगृह सोडलें आणि विद्यार्थ्यांनीं स्वतः वर्गणी करून निधि जमविला. त्यांतील दहा रुपयांचा दण्ड भरला व बाकीचा पैसा विनायकानें 'पैसा फंडा' स देअून टाकला.

विनायकास कॉलेज चालकांनीं दंडाची व वसतिगृहांतून हकाल-पट्टीची शिक्षा दिल्यानें टिळकांना संताप आला. त्याग व देशप्रेम यांतून निर्माण झालेल्या कॉलेजच्या चालकांनीं केवळ दीडदमडीच्या सरकारी दानाला बळी पडून स्वाभिमानी व तेजस्वी विद्यार्थ्याला ही शिक्षा देअून आपल्या अुज्ज्वल परंपरेस चालकांनीं पायाखालीं तुडविलें, सात्विक संतापाच्या भरांत केसरींतून त्यांनीं त्यांजवर खरभरीत टीका केली व स्पष्टपणें बजाविलें, 'हे आमचे गुरुच नव्हेत.'

कॉलेजमधील सहकारी —

येथेही नाशीकप्रमाणेंच विनायकाला नवीन व कार्यकुशल सहकारी लाभले. बाबा खापडें डेक्कन कॉलेजांत शिकत होते. आचार्य कालेलकरांशीही याचवेळीं त्याची मैत्री जडली. निरनिराळ्या कॉलेजांत त्याचं मित्रमंडळ विखुरलं होतं. त्या सर्वांनीं अेकत्र जमून विचार ठरविण्यासाठीं साप्ताहिक बैठकी सुरू केल्या. पर्वतीच्या मागील बाजूस टेकडी आहे, त्या घळींतून त्यांच्या गुप्त सभा व बैठकी भरू लागल्या. कॉलेजांत बरीच पुंडाळी माजून राहिली. प्रत्येक क्षेत्राचा तो राजकीय दृष्ट्या फायदा करून घेऊं लागला. प्राध्यापक वर्गाकडून शाबासकी, क्वचित्प्रसंगी 'कानपिचक्या' ही घेऊं लागला. हस्तलिखित मासिकांतून देशभक्तीपूर्ण लेख व काव्ये तो लिहू लागला.

जगांत काय चाललें होतें ? —

पुण्यांत या घडामोडी चालू होत्या तेव्हां अेवढ्या मोठ्या अफाट जगांतही कांहींतरी अुलथापालथ सुरू असलीच पाहिजे. तशांतच जगांतील कानाकोपरा हुडकून काढणारी नि ओरड करणारी वर्तमानपत्रं यांचा सुळसुळाट झालेला. बारीक सारीक गोष्टी देखील चोहोंकडे तात्काळ पसरत.

खुद्द हिंदुस्थानांतच अिंम्रजांनीं प्रजेला निःशस्त्र करून दुबळं केलं होतं, आमीष दाखवून भाळविलं होतं, लांचेनं स्वार्थाच बनविलं होतं, नवनवीन बंधनांनीं जखडून टाकलं होतं. विद्यार्थ्यांनीं राजकारणांत भाग घ्यावयाचा नाही. नव्हे नव्हे, अेखाद्या राष्ट्रीय पुढाऱ्याच्या सभेलाही हजर रहावयाचें नाही असा कायदा करून नवशिक्षितांच्या

महत्त्वाकांक्षांचा खुडा चालविला. होता. अिलबर्ट बील मार्गे ध्यावयाला लाअून न्यायालयांत देखील गोरा व काळा हा भेद अभंग व अभेध राखटा होता. केव्हा बलुचिस्तानास जोडला होता. १८९५ मध्ये चित्रळ प्रकरण उपस्थित करून हिंदुस्थानच्या सरहद्दी बळकट केल्या होत्या व रशियाचा धोका शक्यतो कमी करण्याची आणि आपल्या हिंदुस्थानांतील साम्राज्यास 'स्थिरता' आणण्याची त्यांची कोशीस चालू होती. त्यांतच बंगालच्या फाळणीने बंगाल्याच्या काळजावरच सुरी चालविणाऱ्या कर्जनची नेमणूक व्हावीसोय म्हणून केली होती. राज्यकारभारांत होताहोतीतों सुशिक्षितांना प्रवेश घावयाचा नाही हे अिग्रजांनी आधीपासूनच ठरविले होते.

या सर्वांतून काहींतरी आपल्यास मिळावें म्हणून चार सुशिक्षित मंडळींनी 'इंडियन नॅशनल काँग्रेस' स्थापन केली होती व तिचे राज्यकारभारांत अधिकार मिळविण्याचे सनदशीर प्रयत्न चालले होते. पण या मिळमिळीत भीक मागण्याला सरकार मुळीच भीक घालत नसल्याने त्याला यश येत नव्हते. अुलट प्रजेवर अत्याचार अधिक सुरू झाले होते. दडपशाहीचा वरवटा सर्वत्र फिरू लागला होता. त्यामुळे प्रजा संशस्त झालीच होती. त्यांतच काहींसा आत्मविश्वास निर्माण व्हावा म्हणून पोषक अशाच घटनाही घडत होत्या.

अंबिसिनियासारख्या छोट्या व निर्बल राष्ट्रानें अिटलीसारख्या बलाढ्य व शस्त्रसंपन्न राष्ट्राचा मोड केला. मागासलेले बोअर! पण त्यांनी देखील अिग्रजांविरुद्ध अुठावणी केली. त्यांत त्यांचा पराभव झाला खरे; पण त्यांनी टक्कर दिली हेही तितकेच खरे. चीनमध्ये

बॉक्सरी गुप्त संघटनेने पॅकिंगवर उघड-उघड हल्ला चढविला. १९०२ मध्ये अिप्रजांना आशियांतील अेका बुटक्या व छोट्या अशा जपान राष्ट्रांशी तह करावा लागला. रशियांत झारशाहीविरुद्ध जोराचा असंतोष माजला होता व झारशाही अुलथून पाडण्याचे यशस्वी गुप्त व अुघड कट व प्रयत्न चालू होते. यापूर्वी फ्रेंच लोकांनी फ्रेंचांवर जुलूम करणारी-लुआची जुलमी राजवट अुलथून टाकली होती. अेवढेंच नव्हे तर सर्वच्या सर्व लुआ कुटुंबाचा फडशा अुडविला होता. अमेरिकेनें तर ब्रिटिशांशी झगडून स्वातंत्र्य संपादन केलेंच होतें. जी अमेरिका आज अेवढ्या अुच्च पदाला आली ती ब्रिटिशांची अेकेकाळीं बटीक होती हें आज कुणाला खरेंसुद्धां वाटणार नाही.

अन् अशा घटना कां घडत होत्या ? अेकमेकांत स्पर्धा माजून राहिलेलीं राष्ट्रे अशीं धुसफुसत असलेल्या छोट्या देशांना शस्त्रांशी व पैशांची मदत करून हाताशीं धरत.

सशस्त्र क्रांतीकडे कल —

मग आपणही अुठावणी केल्यास कोणी राष्ट्र मदत करील काय ? आपल्याला शस्त्र मिळवितां येतील काय ? आपण बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत अिप्रजी सरकारविरुद्ध बंड अुभारूं शकूं काय ? या व अशा प्रकारच्या अनेक विचारांनीं विनायकाच्या मनांत थैमान घातलं व त्याचं मन अुघड अुघड सशस्त्र क्रांतीकडे वळलं. सशस्त्र क्रांति म्हटल्यावर ती प्रकट करतां येत नाही. ती लपून छपूनच करावी लागते. यासाठीं त्यानें गुप्त संघटना स्थापन केल्या. या संघटनेचीं पाळंमुळं खोदवर रुजलीं होती. या संस्थेस 'अभिनव भारता'चें फार

भोठें भव्य नि अुदात्त स्वरूप प्राप्त झालें. पुढें पुढें विनायक लंडन-मध्यें बॅरिस्टरीचा अभ्यास करीत असतां तेथें या अभिनव भारतांतील सदस्यांनीं देशभर क्रांतीचा अुठाव केला होता. परदेशांतून शस्त्रास्त्रांची आवक, जहरी वाळ्वयाचा प्रसार, अिंप्रज अधिकाऱ्यांचे खून, बाँम्बचे कारखाने यांच्या ज्वाला सान्या अिंप्रज देशाला चाटूं लागल्या होत्या. त्यांच्या वेदना त्यांना अितक्या असह्य होअूं लागल्या कीं त्याचे पडसाद ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये वरचेवर अुमटूं लागले.

शारिरीक व बौद्धिक विकास —

अशा या धांवपळीच्या काळांत विनायकाची लेखणी आणि वाणी आपलं काम करतच होती. पूर्वांप्रमाणें भारदस्त ग्रंथांचें वाचनही चालूच होतें. या काळांत त्याचा शारिरीक नि बौद्धिक विकास चांगलाच झाला.

पदवी परीक्षा —

आतां विनायकाची बी. अे. ची परीक्षा जवळ येअून ठेपली. बरो-बरीचे मित्र व तो झटून अभ्यास करूं लागला. परीक्षा दौन महिन्यांवर आली तरी अभ्यासास हात लागला नव्हता आणि आतांचा तर हा निर्वाणीचा व अभ्रतीचा प्रश्न होता.

नसत्या फंदांत पडणारीं पोरं अभ्यासांत नेहमींच '६' असतात. तीं कधींच चांगल्या गुणांनीं पास होत नाहींत व पालकांचें नुकसान करीत असतात, असा लोकांत अेक प्रवाद निर्माण झाला होता व तो खराही होता. तो डाग आपल्या सहवासांतील कोणाही विद्यार्थ्यास लागतां कामा नये यावर त्याचा फार कटाक्ष असे.

म्हणूनच त्याने प्रसंगीं शाळा बुडवूनही अभ्यास केला व शेवटीं बी. अ.च्या परीक्षेत यशही मिळविलें दरम्यानच्या काळांत त्यानें मुंबासीस जाऊन अल्. अल्. बी. च्या परीक्षा दिल्या होत्या व त्यांतही तो यशस्वी झाला होता. यावेळीं त्याच्या संघटनेंत आज आपल्या मुंबाी प्रान्ताचे मुख्य प्रधान असलेले बाळासाहेब खेर सामील झाले होते.

पुढें काय ?—

बी. अ. झाल्यानंतर आतां पुढें काय, असा प्रश्न विनायकापुढें अुभा राहिला, पण तोही अकस्मात सुटला. लंडनमध्ये असलेल्या श्यामजी कृष्णवर्माचें लो. टिळकांना अेक पत्र आलें. त्यांत त्यांनीं लिहिलें होतं कीं, 'आम्हीं परदेशी शिकावयास येणाऱ्या विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्त्या द्यावयाच्या ठरविल्या आहेत. विद्यार्थी राष्ट्राभिमानी हवा. आपल्या माहितीच्या योग्य अशा विद्यार्थ्यांचीं नांवें कळवा.'

श्यामजींचे मित्र राणा यांनीं या तीन शिष्यवृत्त्या ठेवल्या होत्या. पैकीं अेक राणाप्रताप, दुसरी राष्ट्रीय मुसलमान विद्यार्थ्यांसाठीं व तिसरी शिवाजी शिष्यवृत्ति.

टिळकांच्या शिफारसीनें विनायकाला शिवाजी शिष्यवृत्ति मिळाली. अेवढी शिष्यवृत्ति लंडनमध्ये राहून अभ्यास करण्यास अपुरी होती. म्हणून विनायक आपले सासरे भाअूसाहेब चिपळूणकरांस भेटला.

भाअूसाहेबांचं आपल्या जांवयावर प्रेम फार. अेवढ्या लहान वयांत त्याचें नांव सर्वतोमुखीं झालें होतें. वर्तमानपत्रांतून त्याचें लिखाण प्रसिद्ध होअूं लागलें होतें. मुंबाीच्या विहारी पत्रांतील त्याच्या लिखाणानें सर्व भारतभर त्याचं नांव दुमदुमूं लागलं होतं. अशा जांवया

बद्दल त्यांना अभिमान कां न वाटावा ? त्यांनीं अिंग्लंडच्या अितर
स्वर्चाची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली. आपला दुसराच मुलगा
असं समजून त्यांनीं त्याला सहाय्य केलं. त्यावेळीं त्यांना काय वाटत
असेल बरें ?

सुखस्वप्नाचें बुडबुडे

आपला जावडी नाणावलेला बॅरिस्टर होअून येतील. खोप्यानें
पैसा मिळवील. कदाचित जव्हारचा दिवाणही होतील आणि माझी
मुलगी यमू सुखानं संसार करील. त्यांचा तो संसार डोळे भरून पाहतां
पाहतां मला कोण धन्यता वाटेल ! आपली यमू भाग्याची म्हणून तिला
हा विनायक 'पति' म्हणून प्राप्त झाला.

पण त्यांना काय कल्पना कीं, यमूचं आयुष्य खडतर तपश्र्येत,
हालांत जाणार आहे तें ? आतां विनायक परत येतील तो बॅरिस्टर
होअून, जव्हारचा दिवाण म्हणून येणार नाहीं; तर तो एक 'भयंकर'
राजकीय कैदी म्हणून येणार व जन्मभर तुरुंगांत खितपत पडणार आणि
आपल्या यमूस अेकाकी योगिनी जीवन कंठावें लागणार याची त्यांना
पुसट तरी कल्पना आली असेल कां ?

— लंडनमध्ये —

गोदावरीच्या कांठावर जितक्या निर्भयतेने स्वातंत्र्य वीर सावरकरांनी भारतीय स्वातंत्र्याचा जयघोष केला तितक्याच निर्भयतेने टेम्स नदीच्या कांठीही भर लंडनमध्ये त्यांनी त्या स्वातंत्र्याचा डंका गाजविला.

वि. श्री. जोशी. बॅ. सावरकर १९०८ व १९३८.

पण त्यांना (सावरकरांना) सिव्हिल सर्व्हंट होण्याकरितां विलायतेला जावयाचें नव्हतें; तर तिकडे जाऊन हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या मतप्रसाराचा अेक नवा अड्डा किंवा आखाडा हिंदी तरुणांमध्ये निर्माण करावयाचा होता !

— न. चिं. केलकर. प्रस्तावना (सावरकर चरित्र.)

विनायकानें प्राथमिक शिक्षण भगूरला, दुय्यम शिक्षण नाशिकला नि अुच्च शिक्षण पुण्याला फर्ग्युसनमध्ये संपविलें. ज्या ज्या ठिकाणीं

मॅडम कामा

पॅरीसमध्ये प्रसिद्ध होणाऱ्या क्रांतिकारकांच्या 'वंदेमातरम्' या पत्राच्या क्रांतिकारक संपादिका, सावरकरांच्या अभिनव भारताच्या प्रत्येक कार्यात घडाडीने पाअूल टाकणाऱ्या व जर्मनीमधील आंतरराष्ट्रीय सोशॅलिस्ट काँग्रेसमध्ये भारताच्या राष्ट्रध्वज अभिमानाने फडकविणाऱ्या व त्यास अभिवादन करण्यास सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींस हुकमी आवाजांत बजाविणाऱ्या पारशी विदुषी !

तो गेला तेथे तेथे त्याने आपले मित्र जमविले व संघटित करून ठेवले. त्याने जमविलेले मित्र हे कार्याच्या तळमळीनं भारलेले, देश-प्रेमाने अचंबळलेले होते. विनायकाच्या गैरहजेरीत देखील त्यांनी घेतलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे भारतांत ब्रिटिशांविरुद्ध अेकच रान अठविले व त्यांना 'त्राही भगवान' करून सोडले.

लंडनला आला —

ज्या मित्रांच्या सान्निध्यांत गेलीं कांहीं वर्षे आनंदांत आणि अला-ढालींत घालविलीं, ज्या मित्रांच्या सहाय्यानं 'राष्ट्रभक्त समूहा'चें बीज रुजविलें; राष्ट्रभक्तसमूहाला 'मित्रमेळ्या'च्या रोपट्याचें स्वरूप आणलें व ज्या मित्रांच्या सहाय्यानें त्या रोपट्याला 'अभिनव भारता'च्या विशाल वृक्षाचें स्वरूप दिलें, त्या मित्रांना त्या वृक्षाच्या जोपासनेसंबंधीं योग्य त्या जबाबदारीच्या सूचना देऊन व त्यांचा अश्रुपूर्ण नयनांनीं निरोप घेऊन विनायक 'पर्शिया' बोटीनें १९०६ ला लंडनला येऊन पोहोचला.

पं. श्यामजी कृष्णवर्मा, राणा आणि मॅडम कामा —

विनायक लंडनला येण्यापूर्वीच पं. श्यामजी कृष्णवर्मानां बुद्धिमान, अत्साही व त्यागी तरुणांचें मण्डळ जमा केलें होतें. १९-५ साली अिंडियन होमरूल सोसायटी स्थापून तिच्या विद्यमानें अिंडियन सोशि-यालिस्ट मासिक सुरू केलें. त्याच सालीं लंडनमध्ये येणाऱ्या हिंदी राष्ट्रीय तरुण विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय व्हावी म्हणून अिंडिया हाअूस नांवाचें वसतीगृह स्थापन केलें. श्यामजींच्या सहकार्याला राणा

व मॅडम कामा आणि अितरही कांहीं हिंदी कार्यकर्ते घावून आले. राणांनी हिंदी विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्त्या ठेवल्या तर श्रीमति कामानी जर्मनीमध्ये जागतिक समाजवादी परिषदेमध्ये भारताचें राष्ट्रीय निशाण म्हणून सूर्यकमलांकित तिरंगीध्वज फडकाविला. त्यावेळेस श्रीमति कामानीं औजस्वी अुद्गार काढलें कीं, 'हें पहा भारतीय स्वातंत्र्याचें निशाण हिंदी युवकांच्या हौतात्म्याच्या रक्तानें तें आधींच पवित्र झालेलें आहे. लोक हो ! अुठा आणि अभिनव भारताच्या या ध्वजाला प्रणाम करा !' अमेरिका, जर्मनी, आयर्लंड, फ्रान्स वगैरे युरोपांतील प्रमुख राष्ट्रांतील प्रमुख वर्तमानपत्रांतून व मासिकांतून हिंदुस्थानविषयक लेख लिहून श्यामजींनीं व पॅरीसमधील आपल्या 'वंदेमातरम्' पत्रामधून ज्वलंत लेख लिहून कामानीं त्या राष्ट्रांचें लक्ष वेधलें होतें.

अेवढ्या सर्व अनुकूल परिस्थितीनें भुसभुशीत झालेल्या जमिनीत विनायकाचें कार्याचें बीज पडतांच त्यास अंकूर फुटून थोडक्याच काळांत मोठ्या वृक्षाचें स्वरूप आलें असल्यास नवल कसचें ?

हालचाल —

विनायक लंडनला आला. त्याचे पहिले कांहीं दिवस 'स्वतःची व्यवस्था लावण्यांत गेले. सर्व व्यवस्था ठाकठीक झाल्यानन्तर त्यानें आपल्या आवडीच्या कार्यास सुरवात केली.

डोळे उघडे ठेअून तो सभोंवार घडणाऱ्या घटनांकडे पाहूं लागला. पार्लमेंटमध्ये होणारीं भारतमंत्री व सभासद् यांचीं भारताविषयींचीं प्रश्नोत्तरे, तेथील प्रमुख वर्तमानपत्रांतून भारतांतील घटनांवरील होणारे

ग्रंथ हल्ले व ते परतवून लावण्यास विनायकानें केलेले प्रतिहल्ले यांचें सविस्तर विवेचन तो नियमितपणें काळ पत्रांतून प्रसिद्ध करूं लागला. त्याचीं तीं 'लंडनचीं बातपत्रीपत्रें' वाचून अनेक तरुणांचें रक्त सळसळें

स्वतंत्र राष्ट्रांशीं संबंध—

अिकडे लंडनचीं अतिवृत्ते विनायक भारतास सादर करत होता, तर तिकडे निरनिराळ्या प्रमुख राष्ट्रांतील प्रमुख वर्तमानपत्रांतून भारतांतील ब्रिटिशांच्या जुलुमाची जळजळीत वर्णनें करीत होता. अेवढेंच नव्हे तर ही जुलमी राजवट नाहीशी करण्यासाठीं भारतांतील तरुण किती हाल सोशीत आहेत, कशीं दिव्ये करीत आहेत याचेंही हृदय पिळवटणारें वर्णन करून साऱ्यांचीं मनं हिंदुस्थानवर केंद्रित करीत होता. त्याच्या या मार्गाला व कार्याला बरेंच यश आलें. अितर युरोपीय राष्ट्रे हिंदुस्थानकडे आदराने पाहूं लागलीं. जर्मनी तर अघड अघड हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करूं लागलें. पुढें पुढें तर रूखांची आणि पैशांची रुढळ हातानें जर्मनीनें मदत केली. या क्रांतिकारकांनीं यावेळीं जे हिंदुस्थानविषयीं प्रेम जर्मनीमध्ये निर्माण केलें त्या प्रेमाचा परिणाम म्हणजेच सुभाषबाबूना गेल्या महायुद्धांत मिळालेली जर्मनीची मुक्तहस्ते मदत होय.

गुप्त मंडळ्या—

केवळ व्याख्यानबाजी किंवा लेखनबाजी या साधनांनीं आपलें राष्ट्र स्वतंत्र होणार नाही. या फुसक्या साधनांनीं ब्रिटिशांवर काढिमात्र परिणाम होणार नाहीं. ब्रिटिशांना दहशत बसेल व काहींतरी दरारा बसेल असें आपण करावयास पाहिजे. आणि आपण प्रत्यक्ष

कांहींतरी करीत आहोंत अशी खात्री पटली तरच परदेशस्थ राष्ट्र आपल्यास मदत करतील, असें विनायकास वाटूं लागलें.

यासाठी आपण काय करावें? त्याला प्रश्न पडला. पण त्याज-
जवळ त्याचें अुत्तर तयार होतेंच. महत्त्वाकांक्षी, घाडसी, त्यागी, देश-
भक्त तरुणांची संघटना तयार करण्यांत तो अपेक्षाबाहेर यशस्वी झाला
होता. त्यानें या तरुणांस हाताशीं धरलें. पुन्हां साप्ताहिक बैठकी, गुप्त
बैठकी, चर्चा, सभा, सम्मेलनें, भाषणे, उत्सव या गोष्टी सुरू झाल्या.

यावेळीं लंडनच्या वारतव्यांत त्यानें बऱ्याच घाडसाच्या गोष्टी
केल्या. त्याचें प्रत्येक पाअूल अधिक विश्वासानें व द्रुतगतीनें पडूं लागलें.

हिंदुस्थानांत साधेल त्या मार्गानें व साधेल त्यावेळीं पिस्तुलें वगैरे
साहित्य पाठविण्याचा त्यानें धुमधडाका सुरू केला. पुरतकें पोखरून
त्यांत पिस्तुलें भरावीं व पोष्टानें हिंदुस्थानांत पाठवावीं, येणारा जाणारा
अिसम गांठात्रा, त्याजजवळ कापडी बैठकीच्या लांकडी खुर्च्या घाव्यात,
त्या बैठकांतून पिस्तुलें लपवावींत व त्या खुर्च्या हिंदुस्थानला रवाना
कराव्यात, अेखादेवेळेस आपल्या विश्वासांतील माणूसच शस्त्राखें घेऊन
भारताकडे घाडावा हा त्याचा अुपक्रम नेटानें चालू झाला व अतोनात
यशस्वीही झाला. पुढें हिंदुस्थानांतील अभिनव भारताच्या सदस्यांच्या
हातीं हीं पिस्तुलें देतांच त्यांनीं दड्या बड्या अिप्रज अधिकाऱ्यांचा
खून करण्याचा सपाटा लावला. अेकामागून अेक गोऱ्या नोकरांचे मुडदे
पडूं लागले. त्यांच्या छातींत घडकी भरली. भारतांत फिरणें अगर
दारे काढणें त्यांना कठीण होअून बसलें.

अशा प्रकारें हिंदुस्थानांत विनायक आणि मंडळींकडून शस्त्रां येतच होती. त्याचेच जोडीला विनायकानें महत्प्रयास घेऊन व अभ्यासून लिहिलेले मॅग्झिनी, १८५७ चें स्वातंत्र्ययुद्ध आदि ग्रंथ ब्रिटिश पोलिसांच्या, पोष्टल अधिकाऱ्यांच्या डोळ्यांत धूळ फेकून बेमालूमपणें पाठवावीत व त्यांचा प्रसार करावा; यांतही त्याला विलक्षण यश मिळालें. त्यानें लिहिलेले ग्रंथ अितके ज्वलज्जहाल असत कीं जन्माआधींच त्यांवर सरकारची बंदी येथी.

अशा ज्वलज्जहाल वाळ्मयाचा व तडफदार मोहक वाणीचा हिंदी तरुणांवर भयंकर परिणाम होऊन त्यांचें त्याजभोंवतीं अेक कडेंच जमलें.
सेनापति बापट—

याचवेळीं सेनापति बापटही पण मुंबईहून आले होते. त्यांचाही विनायकाशीं परिचय होऊन तेही विनायकाच्या तरुण गटांत सामील झाले. विनायकानें बापटांना बाँबची विद्या शिकण्यासाठीं पॅरीसला पाठविलें. बापट पॅरीसला गेले व अेका रशियन तरुणीजवळ ती विद्या शिकलेही. बापट परत लंडनला आले. बाँब्सच्या पुस्तिका छापल्या जाऊं लागल्या व त्याचा भारतांत प्रसार होऊं लागला.

अेकदां हा बाँब्सचा कारभार अगदीं फुटण्याच्या बेतांत आला होता; पण विनायकाच्या प्रसंगावधानानें तो वांचला. त्याचें असें झालें. सर्वजण शेकोटीभोंवतीं बसले होते. जवळच प्रिस्किप अॅसीडचे डाग पडलेले कागद पडले होते. बापटानीं ते अुचलले नि शेकोटींत टाकून दिले. झाले ! खूप मोठा आवाज झाला. दैव बलवत्तर म्हणूनच विनायकानें कसेंबसें तें प्रकरण जिरविलें.

सेनापति बापट

बाँबची विद्या हस्तगत होतांच ब्रिटिश पार्लमेंटवर तो टाकण्यास धांवणारे,
सावरकरांच्या अभिनव भारताचे अेकवेळ क्रांतिकारक सभासद असलेले,
भारतांत सर्वत्र बाँब्सचा प्रसार करणारे, म. गांधींच्या चळवळी-
तही अहममहिमकेनें भाग घेणारे, जनसेवा व देशसेवा प्राणा-
पलिकडे मानणारे, गांधी-वध-अभियोगांत सारा महाराष्ट्र
प्रक्षुब्ध झाला असतां व सावरकरांचें केवळ नांवही
घेणें अशक्य झालें असतां 'अभियोगास'
न्याय सहाय्य निधीस अुघड अुघड दहा
रुपये देण्याचें घाडस करणारे पहि-
लेच न्यायप्रेमी व थोर अन्तः
करणाचे महाराष्ट्राचे देशप्रेमी
व लाडके सेनापति.

यानंतर हिंदुस्थानांत बाँब्सचा प्रसार व्हावा म्हणून विनायकानें बापटांना भारतांत पाठविलें. या विद्येचा प्रसार भारतांत फार मोठ्या प्रमाणांत झाला. पुणे, नासीक, कोल्हापूर, बंगाल, मद्रास सर्वत्र बाँब-स्फोट होऊं लागले. ठिकठिकाणीं बाँब्सचे छोट्या प्रमाणांत कारखाने उघडले गेले.

ही बाँबची विद्या हस्तगत होतांच सरकारी अधिकाऱ्यांवर, गाड्यांवर बाँब्स पडूं लागले. असाच अेक स्फोट मुझफरपूर येथें झाला. वास्तवीक हा बाँब मुझफरपूरच्या मॅजिस्ट्रेटवर टाकावयाचा होता; परंतु टांगा मॅजिस्ट्रेटच्या घरापुढेंच थांबल्यानें गैरसमज होऊन मॅजिस्ट्रेट अवर्जी त्या टांग्यांतील दोन युरोपियन स्त्रिया मात्र हकनाक प्राणास मुकल्या.

म्हणजे चोर सोडून संन्यासी बळी गेला. याबद्दल पुढें खुदीराम बसू पकडला गेला व फांशीही गेला. मात्र बसूला पकडणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याचाही खून लवकरच झाला.

‘ धिंघ्रा प्रकरण ’ —

विनायकाच्या चरित्रांत अनेक वीरांचीं चरित्रं सामावलीं आहेत. त्यांत मदनलालला बऱ्याच वरचं, किंबहुना पहिलेंच मानाचं स्थान प्राप्त झालं आहे. मदनलाल हा अेका पंजाबी सिव्हील इंजिनिअरचा मुलगा ‘ आपण अुच्च शिक्षण घेण्यास अंग्लंडला जावं ’ असं त्याला फार वाटे; पण त्याचा स्वभाव पडला हूड, त्यामुळें त्या गोष्टीस त्याला वडिलांची संमति मिळेना; तेव्हां त्यानें अंग्लंडला जाणाऱ्या अेका बोटवर आगलाव्याच्या हाताखालीं काम पत्करलें व तो लंडनला आला. तेथें त्यानें शिक्षणांत प्रथम दर्जाचें यश मिळविलें.

लंडनमध्ये आल्यावर मदनलालची विनायकारी ओळख झाली व तो वरचेवर भातभवनांत जाऊं लागला. शेवटीं तो अभिनव भारताचा सभासदही झाला.

मदनलाल आतिशय सोशीक होता. ऐकदां त्यानें सर्वचेसर्व टांचणी कांहीं शर्यतीवरून तळहातांत अरापार टांचून घेतली. रक्ताचें कारखें अडूं लागलें तरी बेत्यानें हूं कीं चूं केलें नाहीं आणि 'आम्ही हिन्दी तरुणही सोशिकपणांत अितरांहून कमी नाहीं' हें पटवून दिलें. तसेंच दुसऱ्या ऐका प्रसंगीं वाँक्सचें मिश्रण तापविलें जात होतें. ठराविक अुष्णतामानावर तें तापविलेंहि गेलें होतें. आतां तें नच अुतरलें तर साऱ्यांचे प्राण तर गेलेच असते. शिवाय सारें विंग बाहेर पडून आजवरची सारी तपश्चर्या व्यर्थ गेली असती. मिश्रण अुतरायला तर हवें होतें. अुतरण्यास जवळपास चिमटा तर नव्हता. आतां करावें काय? सारे विचारांत पडले. पण हा पट्टा पुढे झाला. बहादुरानें तें अुकळतें मिश्रण दोन्ही हातांनीं धरून खालीं अुतरविलें. त्याच्या हातांचे पळकेच्या पळके निघाले.

मदनलाल जसा सोशिक, शूर व धाडसी होता, तसाच रंगेल व बेफिकीरही पण होता. ऐका प्रसंगीं त्याच्या छेचोरपणाबाबत त्याची विनायकानें चांगलीच कान अुघाडणी केली.

त्यावेळीं भारतभवनांत आंतील दालनांत सभासदांची गुप्त बैठक भरली होती अन् बाहेर रस्त्यालगतच्या खोलींत मदनलाल रंगेल गाण्याच्या 'रेकॉर्डस्' लावीत बसला होता. रस्त्यावर खोलीच्या

खिडकीपाशी बेलूट पोरींचा घोळका जमला होता. गलबला वाहू लागला. नि आंतील बैठकीला व्यत्यय येऊं लागला. विनायक बाहेर आला नि पहातो तो हे राजश्री ! विनायक थोडासा चिडूनच म्हणाला,

‘मदनलाल ! कृतीच्या आणि हौतात्म्याच्या गोष्टी बोलतोस आणि त्या गोष्टी श्रेष्ठ म्हणून बैठकी नि चर्चा टाळतोस ! या पोरींचा घोळका नि या गाण्यांच्या ललकाच्या हींच काय तुझ्या कृतीचीं नि हौतात्म्याचीं लक्षणें ! ’

या अद्रारांनीं मदनलाल अितका शरमला कीं, त्यानें चार दिवस विनायकाला. तोंडही दाखविलें नाहीं; अन् त्यानन्तर अकस्मात विनायकापुढें येऊन त्याला विचारिलें, ‘खरंच कां हौतात्म्य गाजविण्याची वेळ आली आहे ? ’

विनायक म्हणाला, ‘हुतात्मा मनानें खंबीर व सिद्ध झालेला असेल तर, त्यांत प्रायः हेंहीं गर्भांत असतें कीं, हौतात्म्य गाजविण्याची वेळ प्राप्त झाली आहे. ’

विनायकाशीं झालेल्या या भाषणानन्तर मदनलालांत विलक्षण बदल झाला. त्यानें आपलें मूळचें वास्तव्य बदललें व मिसेस मेरी हॅरीसच्या घरीं वास्तव्य ठोकलें. हिंदी विद्यार्थ्यांनीं विनायक प्रभृतींच्या भारतभवनांत न अडकतां त्यांना आपल्या जाळ्यांत ओढण्यासाठीं म्हणून जी संस्था तेथील कांहीं ब्रिटिश व हिन्दी लोकांनी काढली. त्या नॅशनल इंडियन असोशिएशनचा तो असोशियेट मॅबर बनला व विनायकाच्या घोळक्यांतील अेक मॅट्रू आपल्या कळपांत आल्या-

मदनलाल धिंग्रा

मृत्यूच्या मांडीवरही आर्षीच्या मांडीवर लोळत असल्याचें सौख्य अुफ भोगीत असलेले, निर्विकार मनानें तुरुंगांत कंगवा, आरसा आदि सौंदर्य-प्रसाधक साधनांची मागणी करणारे, पिस्तुलाचा भयप्रद अुपयोग करूनही नाडी नेहमीप्रमाणेंच ठीक चालणारे व पकडले असतांही 'अहो तो पलिकडचा गॉगल जरा देतां कां?' व्हणून विचारणारे, तोः हातीं येतांच अैटीनें डोळ्यास लावणारे व पोलिसांनीं दडपला अमतांही साऱ्या जगास हादराविणारा जबाब-चॅलेंज देऊन अजरामर ठरलेले भारताचे अभिनव भारतांतील हुतात्मा ते हे मदनलाल !

बद्दल त्यांनाही अेकप्रकारचा विजयी अभिमान वाटूं लागला. पण वेढ्यांना मदनलालच्या पोटांतलं काय कळणार ?

मदनलालांत झालेला हा बदल भारतभवनांतील अितर सभासदांना मुळांच पटला नाही. त्यांनीं अेकसारखा लकडा बावला कीं, 'मदनलाल फिरला, मदनलाल फिरू झाला, सबब त्याला आपल्या संस्थेच्या सभासदांच्या यादीतून कमी करावें.'

यावेळीं विनायकापुढें मोठाच पेंच अुभा राहिला. मदनलालचे सर्व मनोव्यवहार त्याला माहीत होते; पण ते त्यास अुघड करतां येत नव्हते. बरं अिकडे या तिघांचें गुफतगू काय झालें तें सभासदांना जर ठाअूक नाही तर मदनलालचे मनोव्यापार त्यांना कळणार तरी कसे ? अशी त्याची दोरावरची सर्कस चालू होती. कसेबसे त्यानें सभासदांचें समाधान केलें कीं, आपण आणखी कांहीं दिवस थांबून काय घडतें तें पाहूं.

आणि काय घडलें !—

आणि थोड्या दिवस थांबल्यानन्तर त्यांना काय दिसून आलें ? मदनलाल फिरतू झाला आहे असें कां त्यांना दिसून आलें ? त्यांच्या संस्थेच त्याचें सभासदत्व कां त्यांना रद्द करावें लागलें ? नाही. अूलट संस्थेच्या प्रत्येक सभासदाला मदनलालची कार्ति गावी असेंच वाटूं लागलें. असें त्यानें काय केलें बरें ?

हरएक प्रकारच्या हिकमती लढवून त्यानें पिस्तुलाचा परवाना काढला. नॅशनल अिंडियन असोसिएशनच्या स्त्री चवटणासांच्या सहा-

त्याने बऱ्या घेडांच्या ओळखी करून घेतल्या अन् अेका समारंभ प्रसंगी त्याने कर्शन वायली व दुसरा अेक पारशी डॉक्टर यांचा खून केला.

थोड्याच क्षणांत त्याला पकडण्यांत आले. त्यावेळीं डॉक्टरने त्याची नाडी व छाती तपासली. डॉक्टरांची छाती धडधडत होती. परंतु मदनलालची नाडी नेहमीप्रमाणेच शांत चालू होती. कोठडीत असतां त्याने कंगवा, आरसा आदि साधनांची मागणी केली होती.

अशा या वीर पुरुपास १७ ऑगस्ट १९०९ ला फांशी दिलें.

मदनलालचा जवाब—

मदनलालने कर्शन वायलीचा खून केल्याने आंग्ल जनतेस धक्का बसला नसेल त्याच्या शतपटीने त्याच्या जबानीने साऱ्या जगास बसला. धिग्राने आपल्या जबानीत सांगितले, 'अिग्रज लोकांनी चालविलेले अमानुष ढोंग, त्यांनी चालविलेला तमाशा व विटंबना आणि ते घेत असलेले भारतीयांचे पद्धतशीर खून, या कृत्यानींच मी हा खून करण्यास प्रवृत्त झालों. जित आणि जेते यांपैकीं आले स्वातंत्र्य परत मिळविण्याप्रित्यर्थ जितांनीं जेत्याचा खून केल्यास तो खून वा गुन्हा होत नाही.

तुम्ही मला फांशी द्या, खुशाल फांशी द्या. परमेश्वराच्या न्यायालयांत मी निर्दोषी आहे.'

माय गोंड ! सावरकर !! सावरकर !!!—

वास्तविक मदनलालनं केलेलं कृत्य 'देशा'साठीं केलेलं होतं. त्यांत त्याचा वैयक्तिक स्वार्थ मुळींच नव्हता. अर्थातच त्या कृत्याचा

निषेध करण्याची आवश्यकता नव्हती. निदान भारतीयांनी तरी निषेध करण्याजोगें तें कृत्य खास नव्हतें. पण कांहीं शिष्ट व महंत भारतीय राजकारण्यांना हें कृत्य मानवलें नाहीं व त्यांनीं त्याचा निषेध करण्यासाठीं अेक सभा भरवली. तेथें व्याख्यात्यांनीं त्याच्या निषेधाचीं भाषणें केलीं व निषेधपर ठराव मांडला. त्या सभेचे अध्यक्ष आगाखान होते. त्यांनीं 'सर्वानुमते पास ना?' असें नाममात्र विचारून, मते न अजमावतांच 'सर्वानुमते पास' असें जाहीर केलें. त्या सभेस विनायकही हजर होता. ताडकन तो अठून अुभा राहिला नि म्हणाला, 'नाहीं ! ठरावाला विरोधी मतेही पण आहेत.' तापलेला रस कानांत ओतावा त्याप्रमाणें साऱ्या श्रोत्यांची अवस्था झाली. त्या सर्वांचें लक्ष त्या तेजस्वी तरुणाकडे गेलें. जो तो आपापसांत कुजबुजूं लागला. 'कोण वरें हा वीर पुरुष असावा?' अेवढ्या प्रचंड सभेमध्ये विरोध करावयास ठाकणाऱ्या त्या तेजस्वी विनायकाविषयीं प्रत्येकालाच अुत्सुकता लागून राहिली व त्याचें नांव जाणून घेण्याची जिज्ञासा अुत्पन्न झाली.

पण ज्यावेळीं त्यांना त्याचं नांव कळून चुकलं तेव्हां सभेंत जी कांहीं धांदल उडाली ती अवर्णनीयच. केवळ 'सावरकर' या नांवाची धास्ती अँग्लंडला किती बसली होती याचं तें अेक अुकृष्ट अुदाहरणच आहे किंबहुना महाराष्ट्राची ती परंपरा आहे. मोगलांच्या स्त्रिया मुलांना गप्प बसविण्यासाठीं 'संभाजी'चा धाक घालीत. संताजी-घनाजी तर मोगलांच्या घोड्यांना पाण्यांतसुद्धां दिसत व क्षणभर पाणी पिण्यासही ते थक्कत. बंगालमध्ये महाराष्ट्रियांची अितकी घडक

भरलेली असें की त्यांनी त्यासाठी मराठा खंदक खोदला आणि आजही आपल्या स्वातंत्र्यातील सरकारला सर्वत्र मराठी वर्तमानपत्रेच भेडसावत आहेत.

असो. त्यावेळी त्या तरुणांचं नांव 'सावरकर' आहे असें कळलें मात्र, सर्वांच्याच हृदयांत घडकी भरली. आतां हा तरुण काय भलताच प्रसंग निर्माण करील काय, असेंच ज्याला त्याला वाटूं लागलें. आंग्लस्त्रिया रडूं लागल्या. कोणी खुर्ची खाली, बाकाखाली सांपडेल त्या ठिकाणीं दडून बसूं लागलें. कोणी जीव घेऊन सैरावैरा पळू लागलें.

असा तेथें अेकच कोलाहल माजून राहिला. सभेचं पर्यवसान शेवटीं धक्काबुक्कींत झालं व विनायकाच्या डोळ्यांस जबर दुखापत झाली.

हेरखात्यांत प्रवेश —

विनायक व त्याचे साथीदार आणि अितर क्रांतिकारक या प्रचंड अुलाढाली करत असतां ब्रिटिश सरकार कांहीं झोंपा घेत बसल नव्हतें. अगर ब्रिटिश वर्तमानपत्रें अगदींच नादान बनलीं नव्हतीं त्याच्या तर डोळ्याला डोळा लागत नसे. सतत डोळ्यांत तेल घालून ते सर्वत्र लक्ष पुरवत. लंडन ट्रायम्ससारख्या वर्तमानपत्रांनं तर विनायक व त्याची प्रभावळ आणि हिंदुस्थानांत प्रत्यही घडत असलेला राजकीय क्षोभ यांवर टीकेची झोड अुठविली होती. ब्रिटिश सरकारच्या दुबळ्या धोरणावर कडक हल्ले चढविले होते व कांहींही करून या भारतीय क्रांतिकारक चळवळी दडपल्याच पाहिजेत असें सुचविलें होतें.

खुद्द लंडनमध्ये आपल्याच बांधवांकडून टीकेचें शेलपागोटें बहाल मिळूं लागल्यावर सरकारनें सर्वत्र हेरांचें जाळें पसरविलें. भारतभवना

वरही पाळत ठेवली. खुद्द भारतभवनांतही अेका हेरानें ठाण मांडलें. पण विनायक कांहीं कच्च्या गुरुचा चेला नव्हता. त्यानें त्यांच्या डोळ्यांत त्यांचीच बोटें खुपसलीं. भारतभवनांत ठाण मांडून बसलेल्या हेराला मोठ्या चातुर्यानें फितविलें व सरकारचे सर्व बेत हाणून पाडले. त्याचप्रमाणें भारतीय तरुणांदर देखरेख ठेवण्यासाठीं ब्रिटिशसरकारनें अेक हेरखातें उघडलें होतें. त्यावर देखरेख ठेवण्यासाठीं अेका हिंदी माणसाची 'प्रमुख' म्हणून नेमणूक केली होती. पण तोच मुळीं विनायकाचा हस्तक होता. त्यामुळें सरकारला विनायकाची हालचाल कळण्याअैवजी विनायकालाच सरकारच्या सर्व हालचालींची वित्त-वातमी कळे.

अिकडे भारतांत—

अशीं ब्रिटिशांना खडे चारणारीं कृत्यं खुद्द त्यांच्याच राजधानींत चाललीं असतां अिकडे भारतांत काय चाललें होतें? भारतांतील क्रांतिकारकही नेटानें कार्य करीत होते. भारतीय क्रांतिकारक आतां परमोच्च बिंदूवर अुभे होते. त्यांचीं पावलें आतां विनाशाच्या खोल दरीकडे पडूं लागलीं होतीं व लवकरच ते त्या कड्यावरून खालीं खोल दरीत कोसळणार होते.

विनायकाचे बंधू बाबा यांना जन्मठेपेची शिक्षा झाली होती. बाबांच्या गुप्त कागदपत्रही संग्रहीं बाळगण्याच्या व गळ्याला तात लागली असतांही ते कोठें आहेत हें न सांगण्याच्या अशा क्षुल्लकशा भासणाऱ्या चुकीचे घोर परिणाम लवकरच भोगावे लागणार होते.

पारघ्यानें जाळें पसरलें —

नाशीकचा कलेक्टर जॅक्सन अकेदां किलोस्कर कंपनीचें शारदा नाटक पहाण्यास आला होता. गंधर्वाचें त्यांतील शारदेचें काम पाहून तो व सर्व नाटकगृह मोहून गेलें होतें. गंधर्वाचें गाणें रंगलें होतें. आणि हा मोका साधून अनंत कान्हेरे या क्रांतिकारकानें जॅक्सनचा पिस्तुलानें खून केला. थेंथेंच भारतीय क्रांतिकारकांच्या पराभवाचा पाया रचला गेला.

या खुनावद्दल कान्हेरे, कर्वे, देशपांडे या त्रिवर्गाना फांशी दिलें. या जॅक्सन खून खटल्यांत नवीनच गोष्टी अघुडकीस आल्या व या सर्व हालचालींमार्गे जबरदस्त असा कोणाचा तरी हातही असावा असा सरकारला संशय आला.

जॅक्सनचा खून प्रत्यक्षपणें नाशकांत झाला असला तरी त्याचा खरा सूत्रधार लंडनमध्ये आहे. त्याला पकडावा कसा व हिंदुस्थानांतील न्यायालयामार्फत शिक्षा ठोठावावी कशी, याची हिंदुस्थान सरकारला विवंचना लागून राहिली.

मध्यंतरी वावांनीं दडवून ठेवलेली सभासदांच्या नांवांची यादी व अितर कांहीं भक्कम पुरावा पोलिसांच्या हातीं लागला. देशांत सर्वत्र मोठ्या प्रमाणावर झडत्या व धरपकड होऊन, या सर्व प्रकारचीं मुळं खोलवर रुजलीं असून या सर्वांचीं सूत्रं सावरकर लंडनमध्ये राहून हलवीत आहेत अशी सरकारची पूर्ण खात्री पटली. तसा पुरावाही प्राप्त झाला व तशा अर्थाचा खलिता ब्रिटिश सरकारकडे रवानाही.

झाला. पारध्यानें जाळें पसरून ठेवलें व तो शिकारीची वाट पाहूं लागला.

अखेर पारध गवसली —

हें जॅक्सन प्रकरण पूर्णपणें क्रांतिकारकांच्या अंगाशीं आलं. तिकडे लंडनमध्ये विनायकाच्या विरुद्ध सरकारच्या हालचाली चालूच होत्या. मध्यंतरी झालेल्या हालचाली, धिंघ्रा निषेधप्रकरणावेळीं झालेली जखम, खाण्याची आबाळ या सर्वांचा परिणाम म्हणून विनायक आजारी पडला व त्यानें फ्रान्समध्ये ब्रायटनला प्रयाण केलें. येथेंच त्याला समुद्रकिनारी 'सागरा प्राण तळमळला' हें सुप्रसिद्ध काव्य स्फुरलें.

भारतभवन ब्रिटिशांच्या वाढत्या रोषामुळें बंद करावें लागलें. पाल-बाबूंच्या निवासस्थानामध्ये सुद्धां राहणं धोक्याचं वाटूं लागलं. अेवढंच नव्हे तर अशक्य होअून बसलं. त्याला राहण्याला घर मिळेना व त्याची 'शय्याभूमितलं दिशोऽपि वसनं' अशी केविलवाणी स्थिति झाली. तेव्हां कांहीं दिवस तरी स्थानत्याग अवश्य होता.

पण हा स्थानत्याग त्याला फार दिवस लाभला नाहीं. हिंदुस्थानांत शेंकडों क्रांतिकारक पकडले गेले. अनेकांना फांसावर लटकावलें. बाबांना जन्मठेप झाली. त्यांची अंदमानांत रवानगी झाली. श्वशुरांची मिळकत जप्त झाली व या सर्वांस कारण आपण, केवळ आपण व आपणच. असें असूनही आपणच अशा सुरक्षित ठिकाणीं राहणं त्याच्या मनाला रुचेना व त्यानें फिरून लंडनला जाण्याचें ठरविलें.

विनायकाच्या लंडनला जाण्याला मॅडम कामा, पं. श्यामजी कृष्णवर्मा, राणाजी या मित्रांना कसून विरोध केला. पण त्याने जुमानले नाही.

‘ ज्या लोकांनी संसारावर निखारे ठेवून आपल्या सर्वस्वाचा होम केला आणि बालपणापासून आपले पुढारीपण मान्य केले अशा लोकांना संकटांत सांपडलेले पाहून त्याचे अन्तःकरण द्रवले, त्याच्या मनाची शांति ढांसळली आणि आपले पुढारीपण सिद्ध करण्यासाठी तो तडक लंडनला येऊन दाखल झाला. ’

लंडनला येतांच व्हिक्टोरिया स्टेशनवर स्कॉटलंड यार्डच्या गुप्त पोलिसांनी दि. १३ मार्च १९१० रोजी रात्री त्यास वॉरंट दाखवून कैद केले व अखेर भारताचा सिंह जाळ्यांत अडकला आणि पारध्यास शिकार (पारध) गवसली.

सोडविण्याचा प्रयत्न—

विनायकाला अटक झाली व ब्रिक्स्टनच्या तुरुंगांत डांबण्यांत आले. सावरकर वचाव समितीतर्फे त्याच्या सोडवणुकीचे कायदेशीर प्रयत्न झाले व त्याजबरोबर त्याच्या घाडसी सहकाऱ्यांनी त्यास तुरुंगांतून सोडवून नेण्याचे प्रयत्न केले; पण दुर्दैवाने त्यांतील अेकही सफल झाला नाही.

ज्या वेळी त्याचे मित्रांना त्यास भेटण्याची परवानगी मिळाली त्यावेळी त्यांपैकी कोणातरी अेका मित्राचा पोशाख करून त्याने निघून जावे व मित्राने तेथे रहावे असे ठरले. त्यावेळी त्यांसमोर

संभाजीचा अतिहास होता. पण प्रकृतिभिन्नतेमुळे तो प्रयत्न त्यांना अमलांत आणतां आला नाहीं. दुसरा प्रयत्न आयरिश तरुणांच्या सहाय्यानें करण्यांत आला. खटला चालू असतां विनायकास अेका गाडींतून कोर्टांत नेत असत. अेकदां त्या गाडीवरच त्यांनीं हल्ला केला. परन्तु सरकारला या बेताची आगाअूंच कुणकुण लागल्यानें त्या दिवशीं पोलिसांनीं ती गाडी कोर्टाकडे मोकळीच नेली. त्यामुळे क्रांतिकारकांच्या हातीं विनायक लागला नाहीं व क्रांतिकारकांचा तोही प्रयत्न हुकला. तेव्हां सनदशीर प्रयत्न जोरानें सुरू झाले.

— कारागारांत —

आजपर्यंत शक्य तितकें अधिक काम करण्याची मी पराकाष्ठा केलेली आहे. आतां मला अधिकांत अधिक दारुण दुःख सहन करण्याची पराकाष्ठा करूं द्या.

सावरकर जीवन चरित्र

हिंदुस्थानचा क्रांतिसिंह अंग्रजांच्या जाळ्यांत अडकला. विनायक अंग्रजांचा कैदी बनला. त्यानन्तर थोड्याच दिवसांत त्याजवर खटला भरण्यांत आला नि त्याच्या सुनावणीस सुरवातही झाली.

खटला सुरू असतांच सरकारला दिसून आलं कीं, विनायकाची मित्रमंडळी वग्याच अलाढाली करित आहे. मोटमोठें नामांकित वकील देऊन विनायकाची बाजू भक्कम करूं पहात आहेत. आणि न जाणो अंग्लंड हें लोकशाही प्रधान राष्ट्र आहे. आरोपीचा अेखादा वकील काहींतरी विलक्षण मुद्दा अुपास्थित करील नि हातची पारध सहजा-

सहजी निघून जातील. यापेक्षां काहींतरी युक्ति योजून आरोपीची चौकशी येथे न करतां हिंदुस्थानमध्येच करावी. हिंदुस्थान हें साम्राज्यांतर्गत राष्ट्र आहे. तेथील न्यायालयें आपलीच आहेत. तेथे आपण हवी तितकी कठोर शिक्षा ठोठावूं. याचें भाकीत लाला हरदयाळांनोही पुढील प्रमाणेंच केलें होतें—‘कदाचित तिकडे हिंदुस्थानांत बचाव-साठीं वकील—बॅरिस्टर देण्याची योजना होतील; पण चौकशी होतील ती शुद्ध पोरखेळाच्या स्वरूपाची होईल.’

आणि हें जाणूनच सरकारी वकीलानें हा मुद्दा उपस्थित केला. व न्यायालयानें ‘आरोपीला त्याच्या देशांतच चौकशी होणें हें अधिक फायद्याचें होतील’ असा निकाल दिला.

तुरुंगांतून हलविलें —

अर्थात न्यायालयाचीच सम्मति मिळाल्यावर ब्रिटिश सरकार थाबतें थोडेंच! त्यानें त्यास हिंदुस्थानांत नेण्याची जय्यत तयारी केली. त्याला ज्या ‘मोरिया’ बोटीवरून न्यावयाचें ती बोट मध्यंतरी थांबणार कीं नाहीं याची वाच्यता सरकारनें मुळींच होऊं दिली नाहीं. त्याला माहीतच होतें कीं, त्याचा मित्रगण विनायकास हरप्रयत्नें सोडविण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

पण विनायक काहीं बोल्यानें दूध पीत नव्हता. त्यानें ऋषिजी अर्फ व्ही. व्ही. अस्. अथर, मॅडम कामा आदि सहकाऱ्यांना तुरुंगांतून गुप्त पत्रें लिहून ‘मार्सेलिस बंदरावर जय्यत तयारीनिशीं सज्ज रहा’ असा आदेश पाठविला आणि त्याप्रमाणें झालेंही. पण अशीरा.

विनायकाला १-७-१० रोजी मोरिया बोटोवर चढविलें. बोट चालूं झाली. विनायकाचे विचारही चालू झाले. त्यानें विचार केलो 'आपण कैदी बनलों. शिवाजीही कैदी बनला होता. पण त्यानें औरंगजेबाच्या डोळ्यांत धूळ फेंकली व त्याच्या हातावर तुरी देऊन मोठ्या बदोबस्तांतूनही निसटला. त्या शिवछत्रपतीच्या महाराष्ट्रांतलें आपण. आपणही महाराष्ट्राचें तेज दाखवूंया व शत्रूला पटवूंया की, महाराष्ट्र मेलो नाही, तो अजून जिवंत आहे. ज्या महाराष्ट्रांत हिंदुपत-पादशाही स्थापणारा शिवाजी झाला, अटकेवर ध्वज फडकाविणारा राघोबा झाला, साऱ्या भारताला दरारा बसविणारा बाजीराव झाला, दिल्लीचें तख्त फोडणारा सदाशीवराव भाऊ झाला तो महाराष्ट्र मरेल कसा ?

विनायकाच्या मनांत असा विचार आला मात्र; लगेच त्या दृष्टीनें तो संधि पाहूं लागला. बोट विस्केच्या अुपसागरांत शिरली. वादळी वारे वाहूं लागले. बोट हेलकावूं लागली. विस्केचा अुपसागर गेलो. आतां बोट मार्सेलिस बंदरांत शिरली; तरीही विनायकाला संधि मिळाली नाही. होतां होतां मार्सेलिस बंदर आळें. बंदरांत बोट थांबणार नाही असाच सर्वांचा समज करून दिला होता आणि कदाचित थांबलीही नसती. पण बोटोच्या अेंजिनांत बिघाड झाला नि बोट थांबली.

हीच खरी वेळ होती आणि विनायकानें ती साधलीही. त्यानें पहारेकऱ्यांस 'संडास'मध्ये नेण्यास सांगितलें. पहारेकऱ्यानें त्यास संडास-मध्ये नेलें. आंतील कैदी काय करीत आहे हें दिसावें म्हणून मोठ्या खुबीनें संडासांतील कांचांची रचना केली होती. चाणाक्ष विनायकानें हें तेव्हांच ताडलें व कांहींतरी निमित्तानें त्यानें पहारेकऱ्यास तेथून दूर

घालविलें व तेवद्वया मुदतींत अंगावरील कपड्यांनें ते आरसे झांकून टाकले व संडासमधील पोर्टहोलमधून त्यांनें समुद्रांत अुडी घेतली. तें पोर्टहोल बरेंच लहान असल्यांनें विनायकाचें सारें अंग खरचटलें व रक्ताळलें; पण सागरानें त्यास अलगत झेललें व मासेलिसच्या धक्क्याजवळ नेअून सोडलें.

फ्रेंच हद्दीवर

धक्क्याजवळ येतांच विनायकांनें तो अुंचच्या अुंच कडा चढण्यास प्रारंभ केला. पण थोडा वर जातो न जातो तोंच तो खालीं पाण्यांत कोसळला. सिंहगड चढत असतां तानाजीची यशवंती घोरपड परतली. 'यशवंतीनें' अपशकून केला. पण अेवढ्यांनें 'तानाजी' डगमगला नाहीं. त्यांनें फिरून प्रयत्न केला. विनायकही पुन्हां प्रयत्न करून तो तट चढला नि फ्रेंच हद्दीला लागला.

जमिनीवर येतांच त्यांनें पोलिसास हाका मारण्यास सुरवात केली. तो स्वतः धावूं लागला. त्याला फ्रेंचांच्या न्यायालयांत जायचं होतं. आपले सहकारी जवळपास तेथेंच कोठे आहेत कां हें पहावयाचें होतें. पोहण्याचा, त्यांतच तट चढण्याचा शीण आलेला, अंग खरचटलेलें, भिकाऱ्यासारखाच नव्हे तर मगल्यासारखा भासणारा तो महाराष्ट्रीय वीर समोरून वसेस् येत असतां, मागून वसेस् जात असतां पहात होता. त्यांत तो चढतां तर केव्हांच न्यायालयांत वा आपल्या मित्रांत पोचतां. पण त्याजजवळ त्यावेळीं अेक दिडकीही नव्हती. त्याचे सहकारीही तेथें हजर नव्हते आणि याचा परिणाम केवढा घोर झाला !

पुन्हां कैद —

विनायकानें अेवढा मोठा सांवळा गोंधळ केला तेव्हां बोटीवरही अेकच गडबड असळली. 'कैदी पळाला, कैदी पळाला, सावरकर पळाला' अशा आरोळ्या निघूं लागल्या. बोटीवरील प्रवाशांपैकीं कोणी खेद, कोणी त्वेष, कोणी राग, कोणी आश्चर्य वा कोणी आनंदही दर्शवीत होतें.

बोटीवरील अधिकारीही त्याचा पाठलाग करूं लागले. विनायक मध्यंतरीं चढतांना खालीं न कोसळता, अगर त्याजजवळ अेखादी दिडकी वा पेनी असती, अथवा त्याचे बंधुतुल्य व्ही व्ही. अेस् अय्यर प्रभृति सहकारी त्याचवेळीं जवळपास कोठें असते, तर तो त्यांच्या हातास मुळींच लागला नसता. कदाचित् त्याचें आयुष्यही निराळे बनलें असतें. पण विधिघटना कोणाला टाळतां आली आहे कां ?

शेवटीं पाठलाग करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनीं विनायकाला गांठलेंच. 'आतां आपला निभाव लागणार नाही' असें पाहतांच जवळ असलेल्या फ्रेंच पोलिसाच्या तो स्वाधीन झाला. पण फ्रेंच पोलिस पैशाला भाळला आणि लांच घेऊन त्यानें विनायकास ब्रिटिशांच्या ताब्यांत परत दिलें.

विनायक परत कैदी म्हणून बोटीवर आला. आतां त्याजवर कडक बंदोबस्त ठेवण्यांत आला. पहारेकरी त्याला पावलोंपावलीं डिवचूं व हिणवूं लागले; पण करतो काय ? पिंजऱ्यांत डांबलेल्या सिंहासारखी त्याची अवस्था झाली होती.

हेगच्या न्यायालयाचे बाहुल्ये—

लांच देऊन विनायकाला ब्रिटिश पोलिसांनी परत घेतलं खं; पण ल्यानन्तर साऱ्या युरोपभर जो हल्लकल्लोळ माजला त्याला तोंड देणं हे काहीं सोपं काम नव्हतं.

विनायक 'फ्रेंचां'च्या 'जमिनी'वर उतरला होता, या गोष्टीचा त्याच्या मित्रांनी भरपूर फायदा करून ध्यायचं ठरविलं. राष्ट्राष्ट्रांचे अेकमेकांशी वागतांना काहीं विशिष्ट नियम उरलेले आहेत व तीं बंधने प्रत्येक राष्ट्राने पाळावयाचीं असतात. यांनाच आंतरराष्ट्रीय कायदा म्हणतात. याच कायदांतील अेक कलम असें कीं, परकीय राष्ट्रांचा कैदी पळाला व दुसऱ्या राष्ट्राच्या हद्दीत प्रवेशिला तर त्या कैदावरील मूळ राष्ट्राचा अधिकार नाहीसा होतो व त्यावर नवीन सरकारचा अधिकार चालू होतो.

'या कलमाला धरून ब्रिटिशांनी ताब्यांत घेतलेला कैदी परत फ्रेंचांच्या ताब्यांत द्यावा. नाहीतर तो आंतरराष्ट्रीय कायदाचा भंग ठरेल' असें वर्तमानपत्रांतून सर्व दिशांकडून हल्ले सुरू झाले. प्रथम फ्रेंच व ब्रिटिश सरकार त्याची दखलच घेईनात. पण पुढें या लिखाणांत अितकी तीव्रता निर्माण झाली कीं, ब्रिटिश सरकारला हेगच्या न्यायालयांत आरोपीच्या पिंजऱ्यांत अुभे रहावे लागले. अशा प्रकारच्या आंतरराष्ट्रीय संघर्षांच्या कटकटी काहीं अितर राष्ट्रांच्या प्रतिनिधीस न्यायाधीश नेमून सोडवावयाच्या असतात. नुकताच अिराणमधील तेलचा प्रश्न 'ब्रिटिशांनी' 'हेगच्या' आंतरराष्ट्रीय न्यायालयापुढे नेला होता. पण जोंवर राष्ट्राष्ट्रांत समबलत्व नाही किंवा जोंवर बल-

वान राष्ट्राच्या पंजाखालील राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींची न्यायाधीश म्हणून नेमणूक होत आहे तोंवर तरी 'हेग' च्या आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाकडून न्याय्य न्याय मिळणं शक्य नाही. येथेही असेच झाले. हेम. न्यायालयानं ब्रिटिशांना अनुकूल असाच निकाल दिला.

भारतांत खटला चालू झाला —

तिकडे युरोपांत आंतरराष्ट्रीय खळबळ माजून राहिली होती. जिकडे तिकडे हिंदुस्थान व सावरकर हेच प्रकरण गाजले होते. कोणी प्रौढी मिरवितात की, भारताला आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आजच केवळ प्राप्त झाले आहे. पण ही समजूत मुळांतच भ्रामक आहे. आज हिंदुस्थान स्वतंत्र आहे. भारताची लोकसंख्या अफाट आहे. तेव्हां पाश्चिमात्य व जगांतील अितर राष्ट्रांना हिंदुस्थानकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. आजची जागतिक परिस्थितीच अशी आहे की, त्यामुळे लहान लहान राष्ट्रांनाही आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त होत आहे. तेवढ्यासाठी कोणी शेकी मिरवू नये की, 'माझ्यामुळे या राष्ट्राला महत्त्व प्राप्त झाले व जागतिक महत्त्व आले! आज अिराणही साऱ्या जगाच्या तोंडी आहे. अजिप्त आहे. चीन आहे. मलाया देखील जागतिक महत्त्व प्राप्त झालेला देश आहे. गेल्या महायुद्धांत नेस्तनाबूद झालेली जपान, जर्मन ही राष्ट्रेही पुनरपि नव्या जगाच्या रजतपटावर चमकू पहात आहेत. पण भारताला याही पूर्वी 'सावरकरांनी आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आणून दिले होते.' त्यावेळी आपला देश स्वतंत्र नव्हता. देशांत सार्वत्रिक अुठावणी झाली नव्हती. आजच्यासारखे ब्रिटिनचे आसन डळमळीत झाले नव्हते. जगांत पहिल्या प्रतीचे व सामर्थ्यसंपन्न असे ते राष्ट्र त्यावेळी होते.

आणि त्यावेळींच विनायकानें लंडनमध्ये राहून, ब्रिटिश सरकारवर मात करून, पेंचावर प्रतिपेंच टाकून व मासेलिस बंदरांत 'खवळलेल्या सागरामध्ये—बोटीवरील अधिकाऱ्यांकडून गोळ्यांचा वर्षाव होत असूनही—अुडी घेऊन (आणि तेंही मोठ्या कडक बंदोबस्तांत असतां व कैदी असतां,) भारताचा डंका त्रिखंड दुमदुमत ठेवला होता.

अशा प्रकारें हेग प्रकरण चालू असतांच त्या न्यायालयाच्या निर्णयाची वाटही न पाहतां हिंदुस्थान सरकारनें विनायकावर खटला भरला व चालूंही झाला. अर्थांत हरदयाळनीं म्हटल्याप्रमाणें येथील न्यायालयीन चौकशी म्हणजे शुद्ध पोरखेळच ठरली. न्यायालयीन सर्व दिखाऊ सोपस्कार झाले. विनायकानें या खटल्यांत स्वतःची वाजू मांडण्याचं नाकारलं. त्याची मदत फ्रेंचांवर होती. आपलें रक्षण फ्रान्स करील. कारण त्या राष्ट्राच्या अतिहासांत स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्त्वत्रयींची परंपरा प्रस्थापित झाली होती.

न्यायालयानें निकाल देतांना सांगितलें, 'अंग्लंडांत जाण्यापूर्वीचें आरोपीचें चरित्र व आरोपीनें अंग्लंडांत असतांना केलेलीं कृत्यें हीं पाहतां आरोपीनें पाठविलेलीं पिस्तुलें, सरकारी अधिकाऱ्यांचे खून करण्यासाठींच पाठविलीं होती व आरोपीनें घाडलेल्या पत्रकांतून असे खून करण्याचा अपदेश करण्यांत आला होता हें सिद्ध होतें. यासाठीं आम्हीं आरोपीस जन्मठेपेची शिक्षा सांगतो. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या खटल्यांतील पुरावा पाहतां, आरोपीनें जॅक्सनच्या खुनाला मदत केली आहे, असें सिद्ध होतें. याही आरोपासाठीं आरोपीस दुसऱ्या जन्म-

ठेपेची शिक्षा आम्हीं सांगत आहोंत. या दोनही शिक्षा अेकाचवेळीं भोगवयाच्या आहेत व आरोपीची सर्व मालमत्ता जप्त व्हावयाची आहे. १

झालें ! भारतांतील खटल्याचा निकाल लागला व विनायक दोन जन्मठेपी झालेला भयंकर कैदी बनला. अशा भयंकर कैद्यासाठीं फ्रान्सनें आपला हेका चालवूं नये असा हेग न्यायालयानें निकाल दिला व फ्रान्सच्या दुर्बळ अभ्रतीचा काडीइतकाही अुपयोग न होता. विनायकाला अंदमानला काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगण्याला पाठविण्याचें सरकारनें मुक्रर केलें.

— अंदमानांत —

‘शौर्याची शर्थ करून विश्वासरावानें अल्पवयांतच समरांगणीं आपला चिमुकला देह ठेवला. त्याच समरांगणाच्या धुमश्रुकींत त्याचा पितृबंधू सदाशिवरावभाऊ अल्पवयांतच त्या भाऊ-गदीत नाहीसा झाला. श्री ज्ञानेश्वरानीं आपलं अिप्सित कार्य अल्पवयांतच संपवून आपली अवतारसमाप्ती केली; आणि विष्णुशास्त्री चिचळूणकरानीं देखील आपल्या तेजस्वी बुद्धीची अुज्ज्वल ध्वजा फडकावून अिहलोकींची यात्रा अल्पवयांतच संपविली. थोरल्या माधवरावांनीं पराक्रमांची दीर्घ मालिका गुंफून आपला देह ठेवला, तोही अल्पवयांतच. त्याच अल्पवयांत हा स्वातंत्र्यवीर आपलें अफाट कर्तृत्व नि अजोड शूरत्व जगाला दर्शवून, त्या कर्तृत्वानें नि शूरत्वानें जगाचे डोळे दिपवून, अेखाद्या कर्मयोग्याप्रमाणें अंदमानच्या काळ्या पाण्यावर, श्रीरामाप्रमाणें केवळ चौदाच वर्षे नव्हे तर आयुष्याचीं पन्नास

वर्षे वनवास भोगण्यासाठी स्वकर्तव्य पालनाच्या विशाल आनंदांत निघून गेला.

— भा. द. खे

न्यायालयाने विनायकाला दोन जन्मठेपेची व असेल नसेल त्या मालमत्तेच्या जप्तीची शिक्षा दिली. न्यायालयीन निकालानन्तर तुरुंगांत असतां अेके दिवशीं त्याची प्रियपत्नी त्यास भेटावयास आली.

आपले पति आतां अंदमानावर जाणार. ५० वर्षे तेथे शिक्षा भोगणार. तेथील यमयातनांतून ते परत येतील कां, या विचारांनीं तिचे डोळे पाण्यानें भरून गेले. विचारीचा सारा संसारच अैन तारुण्यांत अुजाड बनला. पतीशीं चार शब्द प्रेमळपणें बोलण्याचें सुखसुद्धां आतां आपल्याला लाभणार नाहीं. स्त्रियांचा धर्म जो पतिसेवा त्याला तर तिला आतां जवळ जवळ कायमचेंच मुकावें लगणार. त्यावेळीं तिच्या हृदयांत कोण कालवाकालव झाली असेल? पण ती एका शूर देशभक्ताची वीर पत्नी होती. तिनें आपलें अन्तःकरण दगडासारखें घट्ट केले व येतील त्या प्रसंगास तोंड देण्यास योगिनीप्रमाणें सिद्ध झाली.

या बिकट प्रसंगां त्या वीरपत्नीचं साजेलशा शब्दांतच विनायकानं सांत्वन केलं. तो म्हणाला,

‘तुम्हीं वीरपत्नी आहांत. सुशील, सुविद्य तशाच सुविचारी आहांत. विचार करा. चार भिंतीआडच्या जगांत राहून चारदोन मुल्लाळांंतच मनुष्याच्या आयुष्याची अितिश्री आहे काय? असा संसार कावळे चिमण्याही करतात. समंजसपणा घरा व भोंवतालचा विचार

करा. कदाचित आपली ताटातूट झाल्यानेच अितर हजारों घरांतून प्रेमाचें संगीत निर्माण होअं लागेल. सोन्याचा धूर निघूं लागेल.'

या समयोचित व वीरोचित सांत्वनांनै तिला पुढील भकास काळ कंठण्यास थोडा तरी धीर मिळाला.

अंदमानकडे रवाना—

हिंदुस्थानांतील विनायकाचा कारावास संपला. १-७-११ रोजी मद्रास बंदरांत 'महाराजा' बोटीवर त्याला चढविलें. महाराजा बोट चालूं झाली. कंसांनै देवकीच्या मांडीवरील तान्हुल्यास जितक्या कठोरतेनै हिसकून घेतलें तितक्याच कठोरतेनै, अगर त्याहीपेक्षां अकरूरानै कृष्णास यशोदामातेपासून कर्तव्यबुद्धीनै दूर नेलें. तद्वत 'महाराजा' बोटीनै अनिच्छेनै भारताच्या या लेंकराला दूर नेलें व अेका भयानक व रूक्ष प्रदेशांत आणून सोडलें, ही उपमाच अधिक सार्थ होईल.

४-७-११ रोजी 'महाराजा' बोट अंदमानला लागली व त्याच दिवसापासून त्याचें अंदमानांतील 'भयंकर कैद्या'चें जीवनास सुरुवात झाली.

अंदमानची स्थिति—

विनायकानै आपलें बालपण 'भगूरा'स संपविलें. विद्यार्थांदशा नाशीक व पुण्यास संपविली. क्रांतिकारक आयुष्य लंडनमध्ये घालविलें. आणि आतां पुढील पन्नास वर्षे त्याला अंदमानांत काढावयाचीं होतीं. अंदमानांत जातेवेळी त्याचें वय अवघें २७ होतें. म्हणजे त्यानै तारुण्यांत पदार्पण करून अवघीं ३ वर्षे झालीं होतीं. आतां पूर्वीप्रमाणें त्याची शैशवावस्था, बाल्यावस्था राहिली नव्हती. म्हणून येथून पुढें

त्यास 'विनायक' या अकेरी नांवांमै संबोधणें चूक होअील. यावेळीं जगांत तो 'विनायक' या नांवांनै ओळखला जात नव्हता. तर 'सावरकर' हें त्याचें नांव जगभर निनादून राहिलें होतें. म्हणून आपणही त्याच नांवांनै त्यास संबोधणें अधिक चांगलें नाहीं का ?

सावरकर अंदमानांत येण्यापूर्वीं अंदमानाची स्थिति बरीच असंतोषाची झाली होती. सुरुवाती सुरुवातीच्या कैद्यांना मिळत असलेल्या सवलती रद्दवातल झाल्या होत्या. पठाण कैद्यांना ते गुन्हेगार असूनही केवळ आडदांड पठाण म्हणून अितर कैद्यांवर देखरेख ठेवण्याचे अधिकार प्राप्त झाले होते. ते हे पठाण व अितर अधिकारी या बंदिवानांवर अनन्वित जुलूम करूं लागले. अमानुष कामें करावयास लडून बंदिवानांचें रक्त शोषणाचें काम राजरोसपणें या बड्या जळवांकडून चालू होतें. यामुळें बंदिवान व अधिकारी यांच्यांत वारंवार खटके उडत. पण अधिकाऱ्यांच्या हातांत सत्ता असल्यानें कैद्यांच्या घुसफुशीचा फारसा उपयोग होत नसे. उलट अशा असंतुष्टतेमुळें वरिष्ठांची अितराजी मात्र होत असे.

सावरकर अंदमानांत आले नि ही जबरदस्ती बंद होत आली कारण त्यांचा घालमेली व अुठाठेवी स्वभाव येथेही स्वस्थ बसूं देत नव्हता. येथेही त्यांनीं कैद्यांत अेकमेकांविषयीं आपुलकी, स्वत्व स्वाभिमान व प्रेम निर्माण केलें. त्यांच्यांत संघटना करून प्रचंड बळ संपादिलें व अधिकाऱ्यांस नमविलें. संप, अन्नत्याग यासारखीं तेजस्वी हत्यारें अपसून जुलमी अधिकाऱ्यांना 'सळो की पळो' करून सोडलें,

बाबाराव सावरकर

आणि हे बाबाराव सावरकर ! स्वा. सावरकरांचे थोरले बंधू ! स्वतःच्या जीवनाचा 'स्वातंत्र्य' लढ्यांत पूर्णपणे होम करून देशास 'वीर विनायका'चे फल प्राप्त करून दिले. आज सजविलेले स्वातंत्र्याचे मन्दिर आपण मनसोक्त पहात आहोत. स्वा. सावरकरांसारखे अनेक संगमरवरी पत्थर या स्वातंत्र्य मन्दिराच्या भिंतींत आपण पहात आहोत; पण या स्वातंत्र्य मन्दिराचा पाया बाबाराव सावरकरांसारख्या प्रसिद्धी-विन्मुख पण कर्तव्यतत्पर फत्तरांवर अुभारला आहे. त्यांना आपण प्रथम वन्दन करूया !

अंदमानांतील कैद्यांना धर्मचिन्हें अंगावर वापरूं देण्यास मनाची असे. अेका पंजाबी ब्राह्मण तरुणानें स्वतः बलिदान केलें व त्यामुळें धर्मचिन्हांवरील बंदी अुठवावी लागली. तुरुंगांत खितपत पडलेल्या कैद्यांना खावयास बऱ्यापैकी सुद्धां अन्न मिळत नसे. तें सुधारावें म्हणून अनेक बंदिवांनांनीं अुपवास करावयास आरंभ केला. नानी गोपाळ हा तर कोवळा तरुण; पण त्यानें ७२ दिवस अुपवास केला. त्यांतही कैद्यांनीं यश मिळविलें व अन्नांत सुधारणा झाली.

शिक्षांचें स्वरूप—

सावरकर अंदमानांत आल्यानंतर त्यांनाही अितर कैद्यांप्रमाणें शारीरिक कष्टांचीं कामें अंगमेहनतीनें करावीं लागलीं. तीं नारळांचीं वासळात लावणें, त्यांच्या शेंड्या व केशर सोडविणें, तें केशर व शेंड्या कुटून काध्याच्या दोऱ्या वळणें, आंतील खोबऱ्याचीं भकळें घाण्यांत घालणें, घाणा ओढून त्यांतून तेल गाळणें आणि चुकून कुठें गुप्त पत्र अगर कोरा कागद सांपडला तरीही त्यास टांगलेल्या हलकडीत अडकळवून लोंबकळवणें व सर्व शरीर रक्तछिन्न करणें, हीं सारीं कामें सावरकरांनीं केलीं व या साऱ्या शिक्षा त्यांनीं निमूटपणें सोसल्या.

मात्र यांतूनही कांहीं कैदी नंदगोपालासारखे निघत. कामांत व्यवस्थित टाळाटाळ करीत व योग्य तीं अुत्तरें देअून अधिकाऱ्यांवर मत करीत. त्यांना चूप बसवीत. कांहीं कैदी अुघड अुघड अधिकाऱ्यांचा पाणअुतारा करीत.

कांहींना अंदमानांतील हाल अितके जाणवत कीं, त्यांना जगणें-

सुद्धा असह्य होओी. अिंदुभूषणसारखे कैदी तर आत्महत्या करीत. अुन्हासकरासारख्या कैद्यांना वेड लागे, बाबाराव सावरकरांसारख्या कैद्यांना क्षयाचा त्रास होओी.

अशा प्रकारच्या रानटी शिक्षांचा सावरकरांच्या शरिरावर फार अनिष्ट परिणाम झाला. दिवसेंदिवस त्यांची प्रकृति क्षीण होअूं लागली. अितर अनेक व्याधींचा किरकोळ त्रास होअूं लागला. क्षयाचीं पूर्व-चिन्हें दिसूं लागलीं. वजन घटत घटत ९२ पौंडांवर येअून ठेपलें. दरम्यानच्या काळांत सावरकरांच्या मनांत अनेक वार आत्महत्येचे विचार चमकून गेले. पण विचारावर विवेकानें मात केली व तसें कांहीं अमद घडून आलें नाहीं.

अशा स्थितींत दिवस कंठीत असतांही त्यांच्या नेहमींच्या गोष्टी चालूच होत्या. अंदमानांत नवीन येणाऱ्या कैद्यांकडून भारताविषयीं नवीन गोष्टींचे ज्ञान घेणं चालूच होतं. वेडयांच्या खुळखुळ्या आवाजावर सांकेतिक लिपी बसविलेली होती. गळ्यांतील डी तिकिटांचा संदेशवाहक विल्ल्याप्रमाणें अुपयोग केला होता. लिहिण्यास कारागृहाच्या नियमाप्रमाणें कागद मिळत नसे, तर तुडंगाच्या भितींच्या विटांवर कोरून ठेवीत. स्वतः मुखोद्वृत करीत. लवकरच शिक्षा संपून बाहेर पडणार असणाऱ्या बंदिवानांकडून पाठ करवून घेत. किंवा अनेक हिकमतीनें कागद मिळवून त्यावर आपलें काव्य अुतरवीत आणि मग त्याचा भारतांत प्रसार होओी. ज्या काव्यानं सावरकरांना अभिजात कवि अशी मान्यता मिळवून दिली तें 'कमला' हें काव्य याच अंधार कोठडींत जन्माला आलें.

हिंदुत्वाचा पाया—

यक्षपत्नी व यक्ष आपापले विरह दिवस जसे मोठ्या कष्टानं मोजीत घालवीत, तद्वत सावरकर आपल्या भारतमातेच्या वियोगाचे अंदमानांतील दिवस घालवीत होते. या वास्तव्यांत त्यांना दिसून आलं कीं, आपला हिंदू समाज विस्कळीत आहे. आपल्याच बांधवां-विषयीं तो अुदासीन आहे. खुद्द अंदमानांतच पठाणांनीं पद्मतशीर मुस्लिमीकरण चालविलें होतें. अशा धर्मांतरित कैद्यांशीं हिंदू कैदी फटकून वागत. यामुळें अंदमानांतील हिंदू कैद्यांची संख्या दिवसेंदिवस घटूं लागली तर मुसलमानी कैद्यांची वाढूं लागली. हिंदूधर्मावरील हा घाला सावरकरांनीं जाणला व त्यांत जातीनें लक्ष घालून व प्रसंगीं अितर हिंदू कैद्यांचा रोष पत्करूनही हें पठाणीकरण हाणून पाडलें. येथूनच त्यांचें लक्ष हिंदुत्वाकडे, निद्रिस्त हिंदुत्वाकडे गेलें. रत्नागिरीस सभोवार पाहिलें कीं, हिंदूंवर आजपर्यंत अनेक हल्ले झाले आहेत. अद्यापिहि हिंदूंवर अत्याचार होत आहेत व पुढेंही जल्म नि अना-चार चालूच रहाणार. या सर्व घडामोडींचा त्यांनीं अभ्यास केला व त्यांची खात्री पटली कीं, मुसलमान हिंदुत्वावर घाला घालून स्वतःचें राष्ट्र हिंदुस्थानांत स्थापूं पहात आहेत. शून्यांतून ते पाकिस्तान निर्मूं पहात आहेत. त्यास शह द्यायचा असेल तर हिंदूंनीं संघटित झालं पाहिजे, हिंदू म्हणूनच जगलं पाहिजे व हिंदू म्हणूनच मेलं पाहिजे.

लष्करीकरणाची मूहूर्तमेढ—

सावरकरांच्या आयुष्यांत 'हिंदुत्वाचा' पाया अंदमानच्या लहानशा ओठडींत घातला गेला व त्यांनीं अहिंदूशीं हिंदूंनीं वागतांना पुढील-

प्रमाणें वागावें असा अपारा दिला. तो कांहीं काल परवाचा झालेला त्यांचा कायापालट नव्हे. त्यांनी बजावलें, 'अहिंदू येतील तर त्यांचे-सह, न येतील तर त्यांचेवांचून, व विरोध करतील तर त्या विरोधास अुच्छेदून हिंदू आपलें न्याय्य स्वातंत्र्य मिळवतीलच मिळवतील.' '

जशी सावरकरांची 'हिंदुत्वाची' भूमिका पूर्वाचीच आहे. त्याच प्रमाणें 'लष्करी' करणाची भूमिकाही त्यांनी पूर्वीच स्वीकारली आहे. तीही कांहीं गेल्या महायुद्धात सोयीप्रमाणें स्वीकारलेली व हिंदुस्थानावरील साहेबाची पकड घट्ट व्हावी म्हणून केलेली 'रिक्तभरती'ची आरोळी नव्हे. कारण अंदमानांतच सावरकरांच्या 'सैनिकीकरण'ची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. १४ सालचं युद्ध जर्मनीगट विरुद्ध अँग्लडगट असें चालू होत जर्मन जहाज अंदमानाभोंवतीं घिरट्या घालत होतं. सावरकर प्रभृति राजवंदीना त्यांना पळवून न्यायचं होतं. टाला हरदयाळ अेकवेळ सावरकरांचे विश्वासु सहकारी होते. त्यांनी अमेरिकेंत 'गद्ग' पार्टी स्थापन केली होती. जर्मनीनें आपल्या पार्टीस शस्त्रांची व अर्थाची मदत करावी अशी त्यांची खटपट चालू होती. आणि त्यास यशही आलें. पण ब्रिटिशांचें सुदैव व भारताचें दुदैव म्हणून 'गद्ग' पार्टीस यश आलें नाहीं. व शेवटीं जर्मनीही पराभवाच्या खोल दरींत कोसळला.

युद्धांत जर्मनीचा पराभव होणार हें दूरदर्शीपणानें जाणूनच अिकडे भारतांत लो. टिळकांनीं 'सैनिकीकरण'चा धडाडीनें पुरस्कार चालविला होता. लोकमान्य यावेळीं कांहीं सरकारचे कैदी नव्हते. अगर त्यांना स्वतःची सुटका करून ध्यावयाची नव्हती. अथवा स्वतःचा

स्वार्थही त्यांना साधावयाचा नव्हता किंवा ब्रिटिशांची पकडही हिंदुस्थानभोवती घट्ट करावयाची नव्हती. मग त्यांनी सैनिकीकरणाने अगर तिरोधी पक्ष सावरकरांच्या सैनिकीकरण धोरणाची टोंबाजी अडवीत असतां वापरणाऱ्या अुपहासगर्भ स्क्रिटभरतीचे धोरण कां स्वीकारलें? अुलट त्यांना देश स्वतंत्र करावयाचा होता व ते हें निश्चित जाणून होते कीं 'आल्या संधीचा आपण अवश्य फायदा घेतला पाहिजे. १८५७ नंतर भारताला निःशस्त्र करून ब्रिटिशांनी गोगलगाय वनविलें आहे. साध्या चाकूनही भारतीय तरुण अर्धमेला होत आहे. अन् हें युद्ध आलें नसतें तर अद्यापही त्याची तीच स्थिति झाली असती. देवानें रक्ष केली नी म्हणूनच युद्धांत भारतीयांना प्रत्यक्ष प्रवेश मिळाला. त्यांनीं आतां शिवास्त केली पाहिजे. सर्व सैनिकी क्षेत्रें व्यापलीं पाहिजेत नि लढाऊ वनलं पाहिजे; तरच आपल्या राष्ट्राचा स्वातंत्र्य लढ्यांत व त्या नंतर स्वातंत्र्य मंदिरास चिरस्थायी स्वरूप देण्यास निभाव लागेल. अरेवी नाहीं.

सैनिकीकरणाचा अंदाजानांतून प्रचार करतांना सावरकरांचीही हीच विचारप्रणाली होती. अगदीं अलिकडच्या काळांतही हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदावरून त्यांनीं हेंच मत प्रतिपादन केलें व आजही ते याच मताचा पाठपुरावा करीत आहेत. त्यांचें निश्चित मत हें आहे कीं, कोणत्याही राष्ट्राचें स्वातंत्र्य व अभ्रत हीं त्या राष्ट्रांत सज्ज असलेल्या सैनिकी सामर्थ्यावर अवलंबून आहेत.

साक्षरता प्रसार—

१) हिंदुत्व आणि सैनिकीकरण यांबरोबरच सावरकरांनीं आणखीहि

कांहीं राष्ट्राच्या हिताची कामं केलीं. त्यांपैकींच साक्षरताप्रसार हेंही एक होय.

अंदमानांत येणारे सर्वच कैदी कांहीं शिकलेले नसत. त्यामुळे त्यांना सुशिक्षितांत उत्पन्न झालेले देशप्रेम, स्वातंत्र्य, नीति व अनीति यांची कांहींच कल्पना नसे. भयंकर स्वरूपाचे खाजगी हेऱ्यादाव्याचे गुन्हे करून कांहीं कैदी अंदमानांत येत. सावरकरांनीं या सर्वांना हाताशीं धरले. त्यांना लिहायवाचायला शिकविले. पूर्वी जो कैद्यांचा कर्दनकाळ म्हणून गाजलेला तुरुंगाधिकारी बारी होता तो अतिशय जुलमी होता. तो यावेळीं बदलला होता व त्याचाच कोणी नातलग तुरुंगाधिकारी झाला होता. या अधिकाऱ्यानें त्यांच्या पुढील कार्यांत कांहींच अडथळा आणला नाही. आणि यावेळीं कैद्यांतही मोठी अकजूट झाली होती. त्याची थोडीशी चुणूक अधिकारी वर्गाला दिसून आली होती. २० सालीं जेव्हां लोकमान्य टिळक वारले तेव्हां तुरुंगांतील सर्व कैद्यांनीं उपवास केला व सुतकदीन पाळला. या त्यांच्या संघटनसामर्थ्यामुळे अधिकारीवर्ग बिचकू लागला होता.

बढती व सुटका—

अधिकारीवर्ग कैद्यांना भिडू लागला. येथपर्यंत सावरकरांनीं मजल ठोकली. आतांपर्यंत अंदमानांतील अधिकारीवर्ग फर्मावील त्या शिक्षा भोगाव्यात, जुलमी शिक्षा व वाओट अन्न यांविरुद्ध कैद्यांत चेतना उत्पन्न करावी, संप, अन्न सत्याग्रह धडवून अधिकारीवर्गावर दडपण आणावं व कैदीवर्गांत आत्मविश्वास निर्माण करावा, धर्मांतरितांची शुद्धि करावी व अशिक्षितांना सुशिक्षित करून सोडावे अशा प्रकारची

अनेक कार्ये त्यांनीं केलीं होती व शिक्षेतील अनेक दिवस संपविलेही होते. तुरुंगाच्या नियमाप्रमाणें कैद्यांस ज्या सवलती असत त्या मिळण्यासाठीं सावरकरांनीं हिंदुस्थान सरकारकडे अनेक अर्ज केले होते पण कशाचीच दाद लागली नव्हती. शेवटी त्यांस तेल गुदामावरील अधिकारी केलें व अशा रितीनें त्यांस बढती मिळाली.

अंदमानांतून परत भारताकडे —

गुंतागुंत झालेल्या दोऱ्याची अेक गांठ अुकलावी म्हणजे दुसऱ्या गांठी सहजासहजीं अुकळूं लागतात; त्याप्रमाणें सावरकरांना बढतीचें सख मिळालें व त्यानंतर अंदमानांतून बाहेर पडण्याचें सुखही लवकरच प्राप्त झालें.

भारतांतील भारतवासियांनी केलेल्या खटपटीस यश आलें व १९२१ सालीं सावरकरांना अंदमानांतून हलविण्यांत आले. अंदमानची ती कोठडी सोडतेवेळीं त्यांना मनस्वी भडभडून आलें. सहजच आंहे. कृष्णाची जन्मभूमी जरी मथुरा असली तरी त्याचं सारं बाळपण यशोदेच्या कुशात, नंदाच्या घरीं व गोपालांच्या संगतींत गेलं. अकरूराबरोबर त्यांना सोडून जात असतां सारं गोकूळ दुःखी झाल्यास नवल नाही. तसेंच कृष्णाचे डोळेही पाणावल्यास आश्चर्य कसलें ? जवळ जवळ ११ वर्षे त्या भूमीनं आपल्या मांडीवर त्यांना खेळविलं कुरवाळिलं, संभाळिलं. अनेक झगड्यांशीं झगडे देऊन स्वतःला बढती प्राप्त करून घेतली. अभिजात कवि म्हणून ज्या काव्यानें त्यांचें नांव मराठी वाङ्मयांत अजरामर करून ठेवलें तें 'कमल' काव्य व अितरही अनेक ग्रंथ येथीलच चार भिंतीच्या आंतील

खुराड्यांत जन्म पावले ती भूमी सोडगं - आणि तेंही मातेसमान असलेल्या येसूवहिनीच्या दुःखद निधनानंतर - साहजीकच सावरकरांच्या जिवावर आलें. त्यावेळीं त्यांच्या मनःचक्षुंपुढें येसू वहिनींची करुण पण तेजस्वी मूर्ती तरळं लागली.

लहान वयांत येसूवहिनींचे पति गणेशपत अर्फ बाबा अंदमानांत गेलेले ! प्राणापलिकडे जतन केलेले विनायक भावोजीही अंदमानांतच बाबांना सोबत करण्यास गेलेले ! घरीं केवळ धाकटा दीर व विनायक भावोजींची साध्वी पत्नी यमुना यांच्या सान्निध्यांत पतिराजाचें आणि भावोजींचें स्मरण चाललेलें ! कुडीतील सारे प्राण अकवटून आणून डोळ्यांत सांठविलेलें आणि ती नजर-ती दिव्य नजर हजारों मैल दूर असलेल्या व कोठडीच्या आंत कोंडलेल्या व साखळदंडांनीं जखडलेल्या, हलकड्यांत अडकविलेल्या नी तेलाचा घाणा ओटीत असलेल्या, छिलका कुटत असलेल्या नि काध्याच्या दोऱ्या वळत असलेल्या त्या बंधुद्वयांकडे लागलेली ! तिकडे सावरकर बंधूंच्या हातांतून रक्ताचे थेंब झिरपत असत तर अिकडे यांचे डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा ओघळत !

अशाही स्थितींत आपणांस दर्शन घडावं म्हणून येसू वहिनींनीं आपले प्राण कुडींत जतन करून ठेविले. धाकट्या दिरानें त्यांची अंदमानांत भेट घेतां यावी म्हणून सरकारदरबारीं शिकस्त केली; पण फत्तराहूनही कठीण हृदय असलेल्या सरकारनें त्यांना परवानगी दिली नाहीं तेव्हां शेवटीं केवळ भेटीच्या आशेनें आसुसलेला, तगळेला तो जीव 'पतिराजा'चा हंबरडा फोडीत व 'भावोजी' चा टाहो फोडीत निघून गेला होता.

ती वाहिनीची वत्सल मूर्ति पुन्हां आपणास दिसणार नाहीं हें विचार मनांत येऊन त्यांचं हृदय सुन्न झालं होतं. नकोच तें भारतांत जाणं असेही क्षणभर त्यांना वाटलं. पण खुद्द सरकारनेंच त्यांना व त्यांच्या बंधूंना—गणेशपंतांना—बाबांना अंदमानातून हालवायचं ठरविलं होतं. सरकारच्या अिच्छेपुढं कोण काय बोलणार ? अखेरीस त्यांचें अंदमान सुटलें, कायमचें सुटलें.

अंदमान सोडते वेळीं अंदमानांतील सावरकरांच्या बंदिवान सहकाऱ्यांनी, मित्रांनीं अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं त्यांचा निरोप घेतला व सरकारी हुकूम धाव्यावर बसवूनही अेका बंदिवान जमादारानें त्यांच्या गळ्यांत चांपयाची पुष्पमाला घातली.

आणि मग सावरकर 'महाराजा' बोटीनें भारतास परत आले. अक्रूरानं कृष्णास नेतांना सुरक्षित परत आणून देण्याचं गोकुळ वासियांना व नंदाच्या यशोदेला अभिवचन दिलें होतें. 'महाराजा' बोटीनंही भारताचा हा कान्हा भारतास परत आणून दिला.

सावरकर अंदमानांतून परत आले तरी त्यांचा कारावास सुटला नव्हता. पण हाही काल गेला. येथीलही तीन वर्षांची कारावासाची मुदत संपली. त्यांचे शारिरीक हाल संपले. त्यांच्या अुलाढाली संपल्या. त्यांचा हिंदुत्वाचा अवतार पुढें चालू झाला नि १९२४ सालीं सावरकरांची सशर्त मुक्तता झाली.

दोन जन्मठेपी झालेला हा कैदी सुटेल व परत आपल्याला पहावयास मिळेल असें कुणाच्या स्वप्नांतही आलें नसेल—

पण कालाच्या अदरांत काय दडलंय तें कुणाला समजायचं ?

कांहीं अटींवर कां होअीना, पण त्यांची सुटका झाली व ते आपल्या निवासस्थानीं रवाना झाले. आपण त्यांचें शुभ चिंतन चिंतूया व त्यांना आपणांत परत आणून सोडणाऱ्या कालाचीही स्तुती गाऊं या.

‘ कालाय तस्मै नमः ’

— अध्यक्षपदावरून —

राष्ट्रस्वतंत्रता ध्येयं यथा साध्यंच साधनम्
अभ्युत्थानाय हिंदुनामयं पक्षः प्रवर्तितः ॥

जोंपर्यंत मुसलमानपक्ष काँग्रेसला आपणाकडे घेणानें खेंचून घेत आहे, तोंपर्यंत हिंदुसभेच्याद्वारे काँग्रेसच्या या गतीला विरोध करण्यासाठी आपण या पक्षांत मिळालों असून राष्ट्रोद्धाराच्या खऱ्या झगड्यांतून काँग्रेसच्या बरोबर खांधास खांधा लावून लढूं. अणुमात्राही मार्गें सरणार नाहीं.

—वीर सावरकर

स्वा. सावरकरांनीं हिंदुसभेच्या अध्यक्षपदाचें स्वरूपच बदलून टाकलें. अध्यक्षपदानें ते मोठे झाले नाहीत; तर अुलट त्यांच्या योगें अध्यक्षपद मोठें झालें, आणि तसें प्रभावी संग्राहक नि जागरूक नेतृत्व दुसऱ्या कोणाचें नसल्यामुळें.

त्यांनाच हिंदुराष्ट्रांने कानपूरला अेक मतानें सहाव्यांदा अध्यक्ष-
स्थानीं निवडले.

ग. वि. केतकर (सहाद्री, जून ४३)

सावरकरांची तुरुंगांतून कायमची मुक्तता झाली, पण त्यांजवर
कांहीं अटी लादल्या. ' राजकारणापासून दूर रहावयाचें व केवळ र.ना-
गिरी जिल्ह्यांतच हिंडावयाचें ' याच त्या अटी होत.

या नजरकैदेच्या मुदतींतही सावरकर स्वस्थ बसले नाहींत. त्यांनीं
आपलं तन, मन, धन सामाजिक कार्यासाठीं वेंचलं. आपलं सर्वस्व
' हिंदुत्वा'च्या चरणीं वाहिलं. हिंदुत्वाला कीड लावणारीं जातीयतेची,
धार्मिक भोळेपणाचीं, बुवाबाजीचीं व अनिष्ट रूढींचीं बांडगुळं त्यांनीं
जाळून टाकण्याची कोशीस केली. ऋणकाभार सहभोजन, औद्योगिक
कार्य, मंदिर प्रवेश, जलप्रवेश, भापाशुद्धि, लिपिशुद्धि आदि कार्ये
त्यांनीं नेटानें केलीं. अेका धनिकाचे सहाय्यानें त्यांनीं रत्नागिरीस
सर्वास खुलें असें ' पतित पावन ' मंदिर बांधलें.

याचवेळीं सावरकर रत्नागिरी हिंदूसभेच्या कार्यकारी मंडळाचें सदस्य
होते. महासभा अजून राजकारणांत अुतरली नव्हती. सावरकर वंधु
त्रिवर्गानीं मोठ्या धाडसानं हिंदूसमाज सुधारण्याचं व जागृत करण्याचं
काम सुरू केलं. ' श्रद्धानंद ' मधून नियमितपणें ते हिंदूसंस्कृतीचा
पुरस्कार व प्रचार करीत.

पूर्ण मुक्तता—

आणि काय चमत्कार ! हीही स्थानबद्धता संपून गेली. १९३७
साल आलें. कूपर मंत्रिमंडळ आस्तित्वांत आलें. त्यांतील अेक मंत्री

श्री जम्नादास मेथा' यांनी विशेष खटपट करून गव्हर्नर लॉर्ड ब्रॅबोर्नना सावरकरांची विनशर्त सुटका करणेस भाग पाडलं आणि २७ वर्षांच्या प्रदीर्घ काळानन्तर सावरकर पूर्णपणे स्वतंत्र झाले.

सावरकरांची संपूर्ण मुक्तता होतांच त्यांनी मुंबाईस वास्तव्य करण्याचं ठरविलं नि ते मुंबईकर बनले.

वैचारिक मंथन

राजकीय निर्भ्रंशांतून सावरकरांची पूर्णपणे मुक्तता झाली. प्रत्येक पक्षियांना वाटू लागलं होतं; सावरकरांनी आपल्या पक्षाला येऊन मिळावं. त्यावेळीं काँग्रेसपक्ष देशातील प्रमुख पक्ष म्हणून मानला जात होता. म. गांधी, सुभाषचंद्र बोस, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभायी पटेल अशा अक्कल दजांच्या लोकांप्रणीचें काँग्रेसला नेतृत्व लाभलें होतें. सावरकरांची मुक्तता होतांच त्यांनी आपल्या वसतिस्थानावर काँग्रेसचा तिरंगी ध्वजही उभारला होता. सुभाषबाबूंनींही त्यांना काँग्रेसमध्ये येण्याविषयीं विचारणा केली होती म्हणतात.

काँग्रेसखेरीज दुसरा पक्षही हिंदुस्थानांत होता व तो म्हणजे हिंदु-महासभा. यावेळीं हिंदुमहासभेला राजकीय महत्त्व मुळींच प्राप्त झालें नव्हते. ती अेक केवळ सांस्कृतिक विचार करणारी संस्था अेवढंच तिला महत्त्व होतं. पं. मदनमोहन मालवीय, लाला लजपतराय, तात्यासाहेब केळकर, डॉ. शंकराचार्य कुर्तकोटी, विजय राघवाचारियर असे प्रमुख पुढारी या वेळपर्यंत महासभेला लाभले होते. महासभेच्या शैशवावस्थेत तर काँग्रेसच्या अधिवेशनाला जोडूनच व काँग्रेसच्या मंडपांतच अधिवेशन भरत असे व तीमधीलच पुढारी तिचे

अध्यक्ष होते. १९२७ सालीं तर म. गांधी महासभेचे चिटणीस म्हणून होते, असा अंके ठिकाणीं अुल्लेख आढळतो. म्हणजे काँग्रेसशीं तसा महासभेचा संघर्ष मुळींच नव्हता.

पण रत्नागिरी तुरुंगांतून सावरकर सुटले त्याच वेळीं काँग्रेसचीं पावलं मुसलमानांचा अनुनय करण्याकडं वेगानं पडूं लागलीं होती. त्या आधीं खिलापतींची चळवळ झालीच होती. 'या खिलापतींतूनच मलबारमधील आपत निर्माण झाली होती. या खिलापतीनेंच मोपल्यांच्या बंडास जन्म दिला व तेथील हिंदूंचीं तेथील मुसलमानांनीं सरसहा कत्तल केली. अबला व असहाय्य स्त्रियांवर अनेक पाशवी अत्याचार केले व लहान लहान अर्भकांचीं तर चराचर कंठनाळें चिरलीं. तरीही काँग्रेस स्वस्थच होती. तरीही काँग्रेस खिलापतींच्या चळवळीस हातभार लावाच म्हणत होती; आणि अिकडे मुंबाी व अितर शहरांतूनही मुसलमान हिंदूंवर हल्ले चढवीतच होते. बाटवा-बाटवीचे तर प्रस्थ राजरोस चालूं होतें. अल्पसंख्य असतील त्या प्रदेशांत ते अल्पसंख्य म्हणून व बहुसंख्य असतील तेथें बहुसंख्य म्हणून त्यांना सवलती हव्याच. होत्या. या सवलती पदरांत पाडून घेण्यासाठीं जीनांच्या नेतृत्वाखालीं मुस्लीम लीगही मार्ग आक्रमूं लागली होती. लोकांत नैराश्य असल्यामुळें व काँग्रेसनें लोकांना भारलें असल्यामुळें बहुसंख्याकत्वाच्या सबबीवर सिंध हा मुंबाीपासून विलग करण्यांत आला होता व त्याचवेळीं आमच्या काँग्रेस नेत्यांनीं स्वतःच्या हातांनींच अशा रीतीनें पाकिस्तानचा 'पाया अुभारला होता. त्यास अनुसरूनच जीनांनीं स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी केली होती.

प्रत्येक कार्यात मुस्लिमांची ही अडचण होऊन बसली. पाकिस्तान दिल्याशिवाय ते पुढे पाअल टाकण्यास तयारही होऊनात व काँग्रेस तिचा अनुनय करण्याचेही सोडून देऊना. त्यामुळे ते जास्तच शेफारले. ते करतील त्या मागण्या काँग्रेसने मान्य केल्या तरी त्यांचा आपला हात-पुढेच. शेवटी तर महात्मार्जनींनी त्यांना 'कोरा चेक' दिला. तरीही त्यांचे समाधान होऊना. डोंगर महंमदाकडे येत नाही तर महंमदाने डोंगराकडे गेले पाहिजे, असे काँग्रेस नेते बजावू लागले.

पूर्ण विचारान्ती—

पण सावरकरांनी जाणले की हा डोंगर साधा डोंगर नाही. स्वतः तो अेकाच जागी स्थिर नाही. त्याला पंख आहेत नि त्यामुळे त्याला उडतां येतं नि महंमद जसजसा त्याजकडे जाऊं लागला, तसतसा हा डोंगरही मार्गे मार्गे सरकू लागला. या शर्यतीत डोंगराचे समाधान होण्याची मुळीच शक्यता नाही. अुलट डोंगर जसजसा मार्गे सरकत आहे व महंमद त्याचे मार्गे मार्गे धांवत आहे तों शेवटी महंमद कोणत्यातरी दरीत कोसळून त्याच्या या चिंधड्या अुडणारच. हें समजून आपण वेळीच सावध झाले पाहिजे. मुसलमानांचे हिंदूंवर अत्याचार होत आहेत ते, ते हिंदू म्हणून होत आहेत. प्रत्यक्ष हिंदूंनी कितीही नाकारले तरी 'तू हिंदू आहेस म्हणून तुझा कांठा काढला पाहिजे' अशा हिरीरीनेच ते हिंदूशी मुकाबला देत आहेत.

पण मुसलमान हिंदूंवर अुघड अुघड हल्ले कां करू शकत होते ? त्यांचं शस्त्रबळ हिंदूपेक्षां जास्त होतं कां ? त्यांचं संख्याबळ हिंदूपेक्षां

कामत होतं कां? त्याच्या करारा अन्वये होतं. हिंदू विस्काळित झाले होते. हिंदूंचा हिंदूविषयीच प्रेम व विश्वास जायत नव्हता. अेकवेळ हिंदू आले नाहीत तरी चालेल; पण मुसलमानांनी आपल्याशी हात-मिळवणी केलीच पाहिजे. त्याशिवाय देश स्वतंत्र होऊंच शकणार नाही. अशी आपल्या हिंदुनेत्यांनी स्वतःची समजूत करून घेतली होती.

आणि काँग्रेसमध्ये—

ती ही फुटीर वृत्तीच हिंदूंचा व हिंदू संस्कृतीचा नायनाट करीत आहे, हे सावरकरांनी अघड्या डोळ्यांनी पाहिले होते व काँग्रेस मुस्लिमांच्या अनुचराने हिंदूत्वाचा सौदा करत आहे हे त्यांनी जाणलं होतं. त्यांनी हेही जाणलं होतं की, आज काँग्रेसमध्ये शिरून या भेष्टीला पायबंद घालतां येणें अशक्यच आहे. आणि आपल्या बाजूस लोकमत येणंही अशक्य आहे. अुलट आपलीच अुचलबांगडी व्हावयाची आणि ही कल्पना तर पुढें संपूर्णपणें खरीही ठरली आहे. खरे—नरिमन यांची हकालपट्टी झालीच, महात्माजींचा पराभव करूनही त्रिपुरा काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आलेल्या व जनतेच्या कंठातील प्राण म्हणून स्थान मिळालेल्या सुभाषचंद्रांना काँग्रेस सोडावी लागली. अितकेंच नाही तर स्वतःच्या मायदेशालाहि परागंदा व्हावें लागलें. जयप्रकाशादि समाजवादी काँग्रेसभक्तांना काँग्रेसला रामराम ठोकावा लागला आणि आज अेकवेळ जे काँग्रेसचे अध्यक्ष होते, गेल्याच वर्षी अध्यक्ष पदासाठीं अुभे राहिले होते व कदाचित् सरदारजींचा टंडनना पाठिंबा नसता तर अध्यक्षही झाले असते, त्याच कृपलानींना आपल्या सहकाऱ्यांसह काँग्रेसमधून बाहेर पडावें लागलें आहे. आणि

यांतच भर म्हणून कां काय आजचे स्वतंत्र भारताचे पंतप्रधान नेहरूंनी काँग्रेसला हुकुमशाहीने टंडनजीची अध्यक्षपदावरून हकालपट्टी करून स्वतःच अध्यक्षपदाची खुर्ची बळकावून अतिहासाची पुनरावृत्ती होते ती ही अशी, असे पुन्हां अेकदां सिद्ध केले. आणि सावरकर अगर त्यांच्याच मताचे अितर हे जर काँग्रेसमध्ये शिरले असते तर त्यांना याहून दुसरे फळ मिळाले असते असे म्हणवत नाहीं.

या सर्व गोष्टी व त्यांचे भावी परिणाम आणि देशाचे वारे कोणत्या दिशेने वहात आहे तें सावरकरांनी दूरदर्शीपणाने जाणले. म्हणूनच त्यांना द्रष्टे म्हणावयाचे व म्हणूनच ते काँग्रेसमध्ये गेले नाहीत.

महासभेचे अध्यक्ष झाले —

हिंदुस्थानचे कोटकल्याण व स्वातंत्र्य अवलंबून असेल तर हिंदू-वरच, हें जाणून त्यांनी हिंदु कार्य घडाडीने चालविले. आणि यामुळेच त्यांना १९३७ साली कर्णावती (अहमदाबाद) येथे भरलेल्या अखिल भारतीय हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळाला व सुखातीस वर्णन केल्याप्रमाणे हा मान पुढे सतत सहा वर्षे त्यांना मिळत राहिला.

अध्यक्ष झाल्यानंतर —

सावरकर हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष झाले आणि महासभेस अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले. प्रथम दर्जाच्या श्रेणीला ती लवकरच येऊन ठेपली नि वयाने व ज्ञानाने ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ काँग्रेसशी ती स्पर्धा करू लागली. राजकीय पंचप्रसंग सोडवितांना काँग्रेसच्या बरोबरच महासभेचे मत राजकर्त्यांना विचारांत घ्यावे लागू लागले. आजवर व्हाँअिसराँय गांधी व जीना यांनाच भेटत असत पण आतां

व्हॉअिसरॉयना हिंदूंचा प्रतिनिधी या नात्याने सावरकरांचाही सल्ला घ्यावा लागू लागला. गेल्या महायुद्धकाळीं क्रिप्ससाहेब कांहीं निरवानिरव व देवाणघेवाण करण्याच्या अुदेशानें हिंदुस्थानांत आले. वाटाघाटांसाठीं त्यांनीं काँग्रेसच्या प्रतिनिधींना भेटीस बोलाविलें. त्याचप्रमाणें महासभतर्फें सावरकर व डॉ. श्यामाप्रसाद मुकर्जी यांनाही भेटीस बोलाविलें. म्हणजे गांधी-जीनांप्रमाणें सावरकरांना पाचारण करणें हीं अेक राजकारणांत अत्यावश्यक गोष्ट होअून बसली. क्रिप्स शिष्टाधीचेवेळीं त्यांतील धोक्याचीं स्थळें सावरकरांनीं तेव्हांच जाणलीं व तीं योजना त्यांनीं फेटाळून लावलीं. मागाहून काँग्रेसनेंही ती योजना घुडकावली. हिंदुस्थानांत असंतोष भडकला आहे. त्याचें ज्ञान व्यवस्थित व्हावें म्हणून प्रे. रुश्वेल्टनीं आपले वैयक्तिक प्रतिनिधी फिलिप्स यांस हिंदुस्थानांत पाठविलें. त्यावेळीं गांधी-जीनांप्रमाणेंच सावरकरांना त्यांनीं त्यांच्या वंगल्यावर भेट दिली. त्यावेळचे सावरकरांचें ' कां घेतलें वत न हे अम्ही अंधतेने, लब्धप्रकाश अितिहास प्रकाशनाने, तें दिव्य दाहक म्हणोनि असावयाचें, बुद्ध्याच वाण धरिले करीं हें सतीचें ' असे अितिहाससिद्ध विवेचन अंकून फिलिप्सनीं तोंडांत बोटें घातलीं अशा प्रकारें सर्व देशांत काँग्रेस-महासभा-लीग असे तीन पक्ष प्रवळ म्हणून गणले जाअूं लागले. स्थानिक ग्रामपंचायतींच्या निवडणुकींतील अुमेदवारापासून तों मध्यवर्ती निवडणुकींतील अुमेदवारापर्यंत सार महासभेचे अुमेदवार निवडून येअूं लागले.

अेवढें घवघर्वांत यश महासभेला सावरकरांनीं अवध्या सहा वर्षांत प्राप्त करून दिलें. काँग्रेससारख्या बलिष्ठ पक्षाचा कटोर व प्राण-

घातक हल्ला होत असूनहि त्यांनीं हें प्रचंड यश प्राप्त करून दिलें. गांधीं-नेहरू जनतेच्या गळ्यांतील ताडीत बनले असतां, त्यांना देवतातुल्य स्थान प्राप्त झालें असतां व ते करतील ती पूर्वं अशी वस्तुस्थिति असतांही त्यांनीं काँग्रेसवर हा प्रचंड विजय मिळविला तो कांहीं केवळ सहजासहजीं अगर त्यांच्या अेकवेळच्या पूर्वपुण्यानीं नव्हे; तर हिंदुराष्ट्र व्हावें ही तळमळ यामुळें, प्रकृति प्रतिकूल असतांही त्यांनीं चिकाटीनें व घडाडीनें कार्याशीं अेकनिष्ठ राहून काढलेले दौरे व अेवढ्या वृद्धापकाळांतही देशाविषयीं हृदयांत सांठविलेलं प्रेम यामुळेंच त्यांना त्यांच्या या कार्यांत अलौकिक असं यश संपादितं आलं.

आधींच प्रकृतीचें अस्वास्थ्य. तशांत वृद्धापकाळाची झुळूक यामुळें ते सतत आजारी असतच; पण तरीही त्यांनीं स्वीकारलेल्या कार्यांत रतिमात्र चुकारपणा केला नाही. सतत अविश्रांत दौरे काढले. काश्मीर-पासून कन्याकुमारीपर्यंत सारा हिंदुस्थान त्यांनीं धुंडाळला. त्यांच्या अितकें तुफानी धांवते दौरे त्या काळांत कोणाही पुढ्यानें काढले नाहीत. त्यांनीं आपल्या प्रकृतीची पूर्ण हेळसांड केली. त्यामुळें प्रकृती पूर्ण ढांसळली. पाय अघू झाले आणि शारिरिक व्यंगावर टीका करणारे पशूयोनींतील नीच टीकाकार त्यांच्या पायाच्या अघूपणावरही कठोर टीका करूं लागले. तरीही त्यांनीं दौरे सोडले नाहीत. चालत्या खुर्चांत बसून व धांपा टाकूनही कां होअीना, पण त्यांनीं आपलीं व्याख्यानें चालूच ठेवलीं होतीं.

अशी तोळामासा प्रकृति असूनही भागानगरच्या (हैदराबादच्या)

बंधूंची व भगिनींची त्यांनी आर्त किंकाळी ऐकली व त्यांच्या सहाय्यास ते धांवून गेले. भागानरगच्या निजामी राज्यांत हिंदूंचे वरुणपणे अत्याचार होऊं लागले म्हणून निःशस्त्र प्रतिकाराचें रणशिंग महासभेनें फुंकलें. आर्यसमाज, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (वैयक्तिक जबाबदारीवर) महासभेच्या हातांत हात घालून, खांद्यास खांदा भिडवून तुरुंगांत गेले. तुरुंगांतील कैद्यांवर लाठीमार वगैरे अमानुष अत्याचार, बंदेमातरम् घोषणांवद्दल फटके आदि कठोर शिक्षा होऊं लागल्या तरी सत्याग्रहींची रीघ कमी झाली नाही आणि शेवटीं महासभा त्या सत्याग्रहांत विजयी ठरली निजाम नमला व हिंदूंना कांहीं अधिकार त्यानें दिले. त्यावेळेस सावरकर स्वतंत्र भारताचें प्रधान नव्हते, अथवा त्याजजवळ आधुनिक शस्त्रास्त्रं नव्हतीं कीं चतुरंग सेनादलही नव्हतं.

तसाच भागलपूरचा लढा. तोही त्यांनीं यशस्वीपणें व मुत्सद्देगिरीनें लढविला. महासभेचें अधिवेशन भागलपूरला भरावयाचें ठरलें. पण सरकारनें त्याजवर बंदी घातली. तेथेंही सावरकर घडाडीनें पुढें झाले आणि सरकारी बंदी मोडूनही अधिवेशन भरविण्याचा त्यांनीं आदेश महासभावाघांना दिला. भागलपूरला स्वयंसेवकांचे जयेच्या जये रवाना होऊं लागले. खुद्द त्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष सावरकर भागलपूरला निघाले. पण सरकारी शिपायानें मध्येच भागलपूरच्या अलिकडे त्यांस अटक केली व सहा दिवसांची कारावासाची शिक्षा दिली.

पण ज्या ठिकाणीं भागलपूरला अधिवेशन भरणार होतें त्या स्थळीं कोणी अेका स्वयंसेवकानें हिमतीनें शिरून महासभेचा ध्वज रोवलाचें.

आणि याही लढ्यांत सावरकर यशस्वी झाले. अशा प्रकारें त्यांनीं

हिंदूत विलक्षण जांगृति केली. त्यांच्या स्वतःची त्यांस जाणीव करून दिली मुसलमानांचे पाशवी अत्याचारांस व सरकारच्या पक्षपाती धोरणास आळा घातला.

अशी त्यांची अलौकिक तळमळ, घडपड व देशप्रेम या अजोड गुणांनीच त्यांनी काँग्रेसच्या मांडीला मांडी लावून बसण्याचा महासभेला मान मिळवून दिला.

मग अपयश कां ?

अेवढें हेवा वाटण्याजें यश कमावलें असूनही पुढें महासभेस दैन्यावस्था कां प्राप्त झाली ? सावरकरांच्या वेळचें महत्त्व महासभेस पुढें कां राहिलें नाहीं ? त्यांचें नेतृत्वच दोषी होतें काय ? महासभेस ही जी दूरावस्था निर्माण वा प्राप्त झाली त्याला जबाबदार सावरकर होते काय ?

सावरकरांच्याकडे दोष दावयाच्याच तर रुपांतील दोन आणे दोष त्यांना देता येतील. त्यांचें सर्व आयुष्य अंदमानसारख्या कारागारांत गेल्यानें व तेथें अनंत यातना भोगाव्या लागल्यानें ते प्रकृतीनें अशक्त बनले व महासभेला त्यांच्या प्रभावी नेतृत्वास लवकरच मुकाबें लागलें. नुकतीच कुठें ती बाळसं धरूं लागली होती. सावरकरांच्या हाताला घरून थोडी घिटांतीनं पावलं टाकूं लागली होती. पण त्यांच्या नेतृत्वा-अभावीं अेकाअेकीं तिची पोस्क्या पोरासारखी अवस्था झाली.

दुसरें असें, त्यांच्या आयुष्यांत झगडेच फार असल्यानें व अक्कि-कांच्यांचा ताठरपणा नमविण्यासाठीं कडकपणा धारण करवा लागल्यानें, तसेच त्यांचें बरेचसं आयुष्य अंदमानसारख्या दूरच्या प्रदेशांत,

जियं बंदिवानांखेरीज दुसरा मनुष्यच नाही अशा ठिकाणी गेल्याने त्यांचा स्वभावच असा बेफिकीर, अकलकोंडा बनला व त्यांनी आयुष्यांत 'बरं जनाहितध्येयं केवला न जनस्तुतिः' असे कठोर सतीचं वाण स्त्रीकारलं.

यामुळे जनतेच्या मनांत शिरावं कसं, तिळा आपलीशी करावी कशी, प्रसंगी आपल्या तत्वांना मुरड घालावी कशी व जनतेच्या कलानं घेऊन तिळा आपली तत्वं मान्य करायला लावावी कशी हे त्यांना व्यवस्थितपणे साधू शकले नाही. आजी अगर बाप मुलाचं कल्याण व्हावं म्हणूनच झटतात खरे. बाप अुठल्यासुठल्या धाकानं, कठोर शब्दानं अगर दंडुक्यानं मुलास बजावतो, 'ह्यांतच तुझं हीत आहे. या मार्गानंच तूं जावंस. दुसरा मार्ग चुकीचा आहे. अकणार नाहीस तर तुला मला कठोर शिक्षा करावी लागेल; पण तुला अकणं भाग पडेल. मला तुझं हीत पहायचंय. केवळ तुला गोंजारायचं नाही.' आणि आजी! आजी आपल्या मधुर व प्रेमळ शब्दांनीं मुलाचं हृदय काबीज करते व सहजतेनें त्यास चांगल्याचे धडे देऊं शकते. ती म्हणते:— 'बाळ! असं काय बरं वेड्यासारखं करावं? प्रभु रामचंद्रानं असं केलं होतं कां? कृष्णानं? शिवाजीनं आणि आगल्या टिळकांनीं तरी? अशानं लोकं तुला नांवं नाहींत कां ठेवणार? तूं चांगला वागला नाहीस तर तुलाच नाही कां बरं त्रास होणार! लोक तुला वेडा म्हणतील, चोर म्हणतील. त्यापासून तुझ्या आजीवडिलांना त्रास पोंचेल. आवडेल कां तुला?' सावरकरांचें हृदय पित्यासारखें कठोर होतें. त्यांतच मातेच्या ममतेचा थोडासा ओलावा हवा होता.

पण तसें नव्हते म्हणून स्वतः ते होते; तेव्हां त्यांचं प्रभावी व्यक्तिमत्व, अविश्रांत धडपड यानें दिपून जाऊन बरेच कार्यकर्ते महासभेस मिळाले. पण ते दूर होतांच हे कार्यकर्ते अगदीच दुर्बल झाले व महासभेची केविलवाणी स्थिति झाली. महात्माजींच्या प्रभाव-
ळीत पंडित जवाहरलाल, सरदार वल्लभभाभी असे प्रचंड व्यक्तिमत्वाचे कार्यकर्ते निर्माण झाले. पण कारणे कांहीं असोत, असें प्रचंड व्यक्ति-
मत्व ज्यास प्राप्त झालें आहे असा अेकही कार्यकर्ता सावरकरांच्या महासभा प्रभावळीत निर्माण झाला नाही. नाही म्हणावयास श्यामा-
प्रसादांकडे बोट दाखविता येतील तेवढेच.

पण याला कारण केवळ सावरकरच असावे कां? वर म्हटलेंच आहे. धावयाचाच दोष तर सावरकरांना दोन आणे धावा; पण अुर-
लेला १४ आणे हा आम्हां महासभावादी म्हणविणाऱ्या लोकांवर, आमच्या मत्सरग्रस्त व अंधानुकरणवादी वृत्तीवर व आमच्या कमालीच्या शांतपणावादान्तर आहे.

ज्यावेळीं सावरकरांच्या हातीं महासभेचीं सूत्रे आलीं त्यावेळीं आपली महाराष्ट्रीय जनता महात्माजींच्या कच्छपीं पूर्णपणें लागली होती. तिला स्वतःचें मत मुळीं राहिलेंच नव्हतें व 'अेक वर्षांत स्वराज्य; सत्यमेव जयते; अहिंसा परमोधर्म; तुम्हीं आम्हीं सारे भाभी' या मंत्रानें भारली होती. अशा प्रकारें अेकदां भारली गेलेली जनता परत भानावर आणणें सुतराम् अशक्य होतें.

तसंच आजवर झालेल्या पुढाऱ्यांनीं, मान्यवर पुढाऱ्यांनीं जनता नाराज होतील असं कांहीं प्रतिपादन केलं नव्हतं वा भारतवासियांतील

कोणाही तद्देशीय बंधुसंस्थाकांचा रोष स्वतःवर ओढवून घेतला नव्हता, व ज्यांनी अशा प्रकारे जनतेच्या भावनांशी झगडा देण्याचा प्रयत्न केला त्यांची त्याकाळी जनतेने देना अडविली. आगरकरांची जिघत्सूपणी प्रेतयात्रा काढली. म. फुल्यांवर दगडफेक केली. भारतीय संतांची तर कोण विटंबना केली. नि म्हणून तर आपल्यांत म्हणतातही 'सजीव तोंवरि लत्ता देती, मरतां घेती खाद्यावरती, अफराटा सन्मान' असा आमच्या जनतेचा खाक्या आहे. सावरकरांच्या कठोर वाणीने व लेखणीने त्यांना स्वतःच्या जमातीतच अनेक शत्रु निर्माण झाले. अस्पृश्यता निवारणाचा हिरोरीनं पुरस्कार केल्याने व अितरही प्रगतिपर गोष्टींचा पुरस्कार केल्याने पुराणमतवादी सनातनवर्ग त्यांच्यावर चिडून राहिला. 'लेखण्या मोडा तरवारी घ्या' या कटुसत्य अद्घोषाने 'साहित्यिक' त्यांजवर धुसफुसू लागले. लिपिशुद्धि व भाषाशुद्धि या चळवळीमुळे कांहीं व्याकरणवीर व कांहीं भाषावीर त्यांजवर तडकू लागले. गांधी—नेहरूंसारख्या जनतेच्या गळ्यांतील ताअितांवर टीका करित राहिल्याने अखिल भारतीय जनतेचा क्रोधाग्नी त्यांजभोंवती भडकू लागला होता. विरोधक अेकजुटीने सावरकरांवर तुटून पडत होते. त्यांजवळ पैसा, मनुष्य व वृत्तपत्र यांचे अचाट बळ होते. आजच्यासारखे समाजवादी फुटीर, शे. का. प. फुटीर, प्रजापक्ष फुटीर, पुरोगामी फुटीर असा आजचा फुटीरपणाचा फायदा त्यावेळी घेतां येत नव्हता. खेड्यापाड्यांतून आमच्या सुशिक्षित विरोधकांनी खेडुतांना खोटेंनाटें बोल काढून जितके धियवून मडकाधिले होते की, व्यक्तिः सावरकर तेथे जाते तर जिवंत हातीं लागते ना. टिळकफाली व त्या आधीं

‘स्वराज्या’ चा अच्चार करणं जितकं धोक्याचं होऊन बसलं होतं त्याहून शतपटीन अधिक धोक्याचं काँग्रेसविरुद्ध बोलणं होतं. कारण ब्रिटिशांविरुद्ध झगडत असतां केवळ ‘सरकार व कांहीं चारदोन त्याचे पित्ते’ यांचीच काय ती दहशत होती. परंतु काँग्रेसविरुद्ध शब्द काढणं म्हणजे जनतेशीं झुंज देणं होतं. आणि जनतेनंच न्यायदान हातीं घेतल्यावर जनता किती कठोरपणें निर्णय देते हें समंजस टीकाकारांना आतां नव्यानं सांगायला नको. जे सावर करांच्या नेतृत्वाला नावं ठेवितात व दोषी ठरवितात त्यांनीं विचार करावा कीं, त्यावेळचा संघटित विरोध आज आहे कां? अखादं शेंबडं पोरही अठतं नि काँग्रेसची नालस्ती करतं. ही स्थिति त्याकाळीं होती कां? आणि अकंदरीत आमचें महाराष्ट्रीयच स्वत्व विसरले नव्हते कां? महात्माजींच्या प्रभावशाली नेतृत्वांत तरी असा अकेतरी महाराष्ट्रीय वीर पुरुष तयार झाला आहे कां की जो पटलांची व नेहरूंची बरोबरी करूं शकेल? सावरकरांच्या नेतृत्वास दोष देतांना स्वतःच्या नालायकीवर पांघरूण घालणं हाच अकमेव हेतु आम्हां त्यांचे अभिमानी म्हणविणाऱ्या टीकाकारांचा असतो. किंवा हल्लीच्या विमनस्क परिस्थितीनें किंकर्तव्यमूढ झाल्यानें केवळ सावरकरांच्या नेतृत्वावरच साऱ्या दोषांचं खापर फोडून ‘काय करावें, सावरकरांचें नेतृत्वच दोषी होतें हो,’ म्हणून आपण नामनिराळेच होण्याचा विचार असतो.

दोषी सावरकरांचें नेतृत्व नव्हतं तर त्यामागे जे आम्ही नालायक. अुभे राहिलो तें आमचें अनुयायित्व दोषी होतं. घनी शहणां असले तरी गडी मूर्ख असेल तर तेथें काय घनी रडेल?

दुर्दैवानें सावरकरांना असेच अनुयायी भेटले कीं, जे गांधींपासून मुळांतच फटकून राहिले. आणि नंतर त्यांच्या स्वतःच्या सामर्थ्यावर महासभा फुलवली. पण त्यांची प्रकृती पूर्णपणें टांसळली व त्यांनीं अध्यक्षपदाचा राजिमामा दिला. वरील अनुयायांना पुढें मिळावें तसें प्रभावी नेतृत्व मिळूं शकलें नाहीं. अनुयायांच्या निष्ठेस तळमळ, चिकाटी, त्याग करण्याची तयारी व कष्ट घेण्याची हुषारी यांचा त्यांना पाठिंबा मिळाला नाहीं नि सावरकरांच्या कारकिर्दीत खुद्द तेच झटत होते म्हणून झटणारे कार्यकर्ते त्यांचेनंतर अेकमेकांत लड्यालड्या मात्र करूं लागले. कार्याचें नांवानें रड सुरू झाली; अेवढेंच नव्हे तर लागोपाठ सहाही वर्षे सावरकरच अध्यक्ष झाले नि कानामागून येऊन तिखट झाले म्हणून मनांतून रुष्ट झालेले व मत्सराग्रीनें भडकलेले जेष्ठ व श्रेष्ठ कार्यकर्ते व त्यांचे पित्ते महासभेंतील दुय्यम कार्यकर्ते (तेही महाराष्ट्रीयच) मत्सरग्रस्त होऊन त्यांचें नावें जळफळूं लागले व त्यांच्या मताचा विपर्यास करून आपल्या वर्तमानपत्रांतून ब्रेफामपणें मरकटूं लागले. माझा असा दावा आहे कीं, सावरकरांनीं श्रमानें दिलेली ही कीर्ति मातीमोल करण्यास कारणीभूत कोण असेल तर हे असले महासभेंतील मत्सरग्रस्त व स्वार्थलोलुप गटबाज कार्यकर्ते ! मला त्यांना म्हणायचंय, ' सावरकरांचं नेतृत्व दोषी होतं व म्हणून तुम्ही मागं पडला म्हणता; पण त्यावेळीं निदान सावरकर अेकाकी बलिष्ठ कॉंग्रेसशीं झुंजत होते. आज तुमच्या हातीं नेतृत्व आलें आहे व

काँग्रेसची छकलं छकलं बुडाली आहेत व तुमचा विरोधकच आज खिळखिळा झाला आहे. असं असूनही सावरकरांच्या वेळचीच नव्हे तर निदान त्या आधीची तरी प्रतिष्ठा कां मिळवितां येईना ?

पण सावरकरांचा 'द्वेष' यांखेरीज त्यांजवळ दुसरे उत्तरच नाही. आणि यांतच पराभवाची मुळं साठविलेली आहेत. तशांतच पुढे गांधीवध झाला नि सरकारने त्याचा महासभेची बादरायण संबध जोडल्याने तिची होती तेवढीही पत नाहीशी झाली नि महासभेला देशाच्या वाळवंटांत वैराण भटकावे लागले.

- गांधीवधानस्तर -

‘महायुद्धांत ब्रिटन दुबळें होअील तेव्हां झाडावरून फळ पडवें तसें स्वराज्य तुमच्यावर पडणार आहे, त्यांत अस्सामी जातीयता बिघाड करील, तो टाळणें यावर आपलें मुख्य लक्ष असलें पाहिजे. ‘छोडो हिंदुस्थान’ची चळवळ पुकारणारांचें लक्ष स्वराज्यांतील सत्ता आपल्या पक्षाच्या हातीं कसेंही करून यावी यावर आहे.’

सावरकर १९४२

‘ब्रिटनला अपरिहार्य गोष्टींतून अुदारपणाचें श्रेय काढण्याची अिच्छा होती. मुस्लीमलीगला पाकिस्तान हिसकून घेण्याची अिच्छा होती. काँग्रेसला स्वराज्यांतील सत्तेचा मक्ता घेण्याची घाभी होती. या तिन्ही पक्षांचा लग्गा साधला, पण या लगीन घाभींत भारताच्या हजारों जीवांची हत्त्या, सर्वनाश,

अबलांच्या अिज्जतीसि धिंडवडे यांच्याकडे तिघांचेही दुर्लक्षच झोते.'

केसरी 'आम्हांस काय वाटते ?' ४-१२-५१

१८५७ च्या पहिल्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर भारतीयांनी ब्रिटिश अधिसत्तेशी ज्या टकरा दिल्या व ब्रिटिश अमलाला ज्या धडका मारल्या त्यामुळे भारताचा स्वातंत्र्यकाळ समीप आला होता. तशांतच युरोपांत दोन महायुद्धे झाली व त्यांत जरी ब्रिटिशांचा जय झाला तरी अेकंदरीत तें राष्ट्र दुर्बलच होत गेलें. दुसऱ्या महायुद्धानंतर तर त राष्ट्र अितकें कमजोर बनलें कीं, स्वतःच्या चिमुकल्या अिग्लंडच रक्षण करतां येतील कीं नाही ही विवंचना त्याला पडली. आर्थिक बाबतींत तें राष्ट्र पूर्णपणें अमेरिकेच्या आहारीं गेलें महायुद्धान्त अणुचीं कागदपत्रें वीरे सर्व गुप्त माहिती अमेरिकेला पूर्णपणें देऊन टाकल्यानें त्या बाबतींत तें राष्ट्र पूर्ण कंगाल बनलें. अिकडे रशियाची पोलादी मूठ त्या राष्ट्राच्या मानेभोवतीं आवळूं लागली. अेकंदरीत सर्वच क्षेत्रांत अिग्लंडचा बोऱ्या वाजला नि निदान राष्ट्र सोडावयाचें तर मोठेपणा घेऊन कां सोडूं नये असा पोक्त विचार करून ब्रिटिश सरकारनें आपल्या साम्राज्यांतील कांहीं प्रबल राष्ट्रांना स्वातंत्र्य देण्याचं ठरविलें; पण तें देतानाही तें राष्ट्र कमजोर व्हावें म्हणून कांहीं मेखाही मारण्याचें ठरविलें.

नि त्यास अनुसरूनच १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं भारतास स्वातंत्र्य देण्यांत आलें. पण याच स्वातंत्र्याबरोबर जेथें कांहीं शे

वर्षापूर्वी मुसलमानांचा पत्ताही नव्हता तेथे त्यांचे स्वतंत्र राज्य निर्माण केले. भारताची फाळणी केली. शून्यांतून पाकिस्तान निर्माण झाले.

हे पाकिस्तान निर्माण होऊं नये म्हणून सावरकरांनीं अखेरपर्यंत देह, वाणी आणि लेखणी तनाने, मनाने आणि धनाने झिजवली. भारताची फाळणी मान्य करणारे आज म्हणत आहेत की, ही जातीयवादी (सावरकरवादी) मंडळीच पाकिस्तान निर्माण होणेंस कारण आहेत. पण अतिहास आंधळा, बहिरा वा मुका असत नाही. जोंवर चलती होती तोंवर फाळणीचें पाप दुसऱ्याच्या माथीं मारणाऱ्या व स्वातंत्र्याचें पुण्य स्वतःच्या पदरीं बांधणाऱ्या या सोज्वळ मंडळींनीं अतिहासाचा विपर्यास केला व तो त्यावेळेस जनतेला खराही वाटला. काँग्रेसवाद्यांच्या विपर्यस्त प्रचाराच्या वाद्यांच्या गजरांत, धुमधडाक्यांत 'स्वातंत्र्यवीर सावरकरा' - सारख्या अप्रियतेच्या चितेवर चढविण्यांत आलेल्या सतीच्या पाकिस्तान विरोधाच्या किंकाळ्या अकूं येणार कोणाला ? पण आज तीच जनता अघड अघड म्हणत आहे, 'फाळणी काँग्रेसनं केली व ती नेहरू-पटेल आदि मंडळींनीं विरोधकांच्या विरोधास डावलून अंधारांत केली. आजच्या अतिहासावरील या व्यक्तींचं दडपण पूर्णपणें कमी होतांच २०-२५ अगर ५० वर्षांनंतरचा अतिहास नमूद करेल, 'भारताची फाळणी नेहरू-पटेलानीं केली. भारताची छकळं नेहरू-पटेलानीं केली. त्यास काँग्रेसमधील अेकाच व्यक्तीनं म्हणजे टंडनजींनीं कसून विरोध केला. पण महात्माजींनीं आपला शब्द खर्च केला. फाळणीस मान्यता मिळाली व मगच देश दुभंगला. सावरकरादि मंडळींनीं फाळणी केली नाही. शेवटपर्यंत ते प्राणपणानें त्याशीं लढलें परंतु त्यांचें सामर्थ्य

तोंकडे पडलें म्हणून अपयश आलें.' आजचा किंवा भावी अितिहास अन्याय्य बनणार नाही. शिवकालीन अितिहास तर्कानें वा जुन्या संशयित कागदपत्रांनीं परस्परांविरुद्ध खरा मानावा लागतो. पण आज दोनही वाजू 'रेकॉर्ड'ला तयार आहेत. अितिहासकाराला अितिहास लिहितांना दोहोंचाही विचार करूनच तो लिहावा लागेल. पक्षपाती अितिहास चालू जमान्यांत निरंतर टिकणार नाही.

पाकिस्तान निर्मितीनंतर

सुरुवातीस वर्णन केल्याप्रमाणें काँग्रेसची अधिकार स्वीकाराची घाभी, मुसलमानांची पाकिस्तानासंबंधी तीव्रता आणि ब्रिटिशांची डोळीजड साम्राज्यपसारा आवरण्याची अपरिहार्यता यांचे बरोबर बेचक्यांत त्यावेळचे व्हाहीसराय मॉअंटबॅटन यांनीं घेतलें व भारतीय नेत्यांनीं खंडित भरताचें स्वातंत्र्य स्वीकारलें आणि काँग्रेसनें भारतीय सत्ता आपले हातीं घेतली. पं. जवाहरलाल नेहरू स्वतंत्र भारताचे पंतप्रधान झाले. सरदार पटेल भारताचे उपपंतप्रधान झाले. गांधीजी 'न घरीं शस्त्र करीं मी गोष्टी सांगेन युक्तिच्या चार' या कृष्ण नीतीनें भरत सरकारला सल्ला देऊं लागले.

भारतीय नेत्यांनीं दर्शविल्याप्रमाणें पाकिस्ताननें जन्मापासूनच भारताशीं मित्रत्व न पत्करतां शत्रुत्व पत्करलं व त्यावर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न केला. पाकिस्तानांत हिंदूंच्या कत्तली झाल्या. स्त्रियांची बिटंबना झाली. सर्व मालमत्ता, घरदार, जमिनजुमला सरकारजमा झाली नि भारतांत निर्वासितांचा तांडाच्या तांडा येऊं लागला. पाकिस्तानांत

ते हिंदू म्हणून त्यांचे हाल कुत्रे खाडीना व अिकडे भारतांत निर्वासित म्हणून त्यांची दैना थांबेना व मृदुंगाप्रमाणे दोहोंकडूनही त्या विचा-
प्यांना थपडा वसू लागल्या.

रहायला घर नाही. ल्यायला वस्त्र नाही. खायला अन्न नाही अशीं निर्वासितांचीं केविलवाणी स्थिति झाली. तेव्हां दिसतील त्या कुलुपबंद घरांतून व देवळांतून नि मशिदीतून ते राहू लागले. हीं घरे पाकिस्तानांत गेलेल्या मुसलमानांचीं होती. हा निर्वासितांचा घोर अनाचार मौलाना आझादादि 'राष्ट्रीय' मुसलमानांना पाहवेना. त्यांनीं गांधीभोंवतीं घरणें घरलें नि शेवटीं महात्माजींनी प्राणांतिक अुपोषण सुरू केलें. महात्माजींचे प्राण वांचावेत म्हणून भारत सरकारनें गांधी-
जींच्या सातही मागण्या मान्य केल्या आणि त्या अन्वये मुसलमानांचीं बेवारशीं घरं पुन्हां मोहोरबंद केलीं, मशिदीतून निर्वासितांना हुसकून लावलें, पाकिस्तानला त्यांचे ५५ कोटि रुपये देण्यास भाग पाडलें. भारत सरकारनें ही रक्कम पाकिस्तानला देण्याचें स्थगित कां केलें होतें याचें खुद्द पं. नेहरुनीच पत्रकारांपुढें निवेदन केलें होतें कां, 'पाकिस्तानला ५५ कोटि रुपये आणि दारूगोळा भारतानें पुरविला तर काश्मिरांतील हत्याकांड पुढें चालविण्याला आपणच सहाय्य केल्यासारखें होतील. यासाठीं सरकारनें तें द्रव्य आणि दारूगोळा थावयाचें स्थगित केलें. आहे.' असें असूनही गांधीजींच्या प्राणाची ढाल पुढें करून राष्ट्रीय मुसलमानांनीं सातही मागण्या स्वतःच्या पदरांत पाडून घेतल्या. वास्तविक मुसलमानांवर अत्याचार अपवादा-
दाखल कोठेंतरी होत होते; ते ही तुरळक आणि प्रथम मुसलमानांनीं

आगळिक केली म्हणूनच. पण तेही 'बाँब' वर्षावाच्या धमकीने नेहरूंनी मोडून टाकले होते.

अशा प्रकारें परधर्माविषयी आदर म्हणजे स्वधर्माविषयी द्वेष, कुत्तर ओढ असे समीकरण गृहीत धरल्याने व काँग्रेसचें धोरण म्हणजे घरच्या म्हातारीचे काल बनल्याने भारत सरकार व महात्मा गांधी यांबद्दल जनतेत असंतोष वाढू लागला. महात्माजींचें जीवनही धोक्यांत येऊं लागलें व अखेर ३० जानेवारी १९४८ रोजी सायंप्रार्थनेस जात असतां त्या वाढत्या असंतोषाग्नीत महात्माजीचा बळीही पडला.

गांधी खून खटला—

महात्माजींचा वध नथुराम गोडसे या असंतोषी व क्रोधाग्नी भडकलेल्या तरुणानें केला. नथुरामचें हें कृत्य चांगलें की वाअीट, त्याच्या या कृत्यानें भारताचा कांहीं फायदा झाला की तोटा, याचें विवेचन भावी अतिहासकारच करतील. अितक्या खोल पाण्यांत शिरण्याचं आपणांस कांहींच कारण नाहीं. आपणास विचर करावयाचा तो फक्त अेवढाच की, यांत सावरकरांचें अंग होतें काय ?

आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून सावरकरांविषयी मनांत द्वंद्व निर्माण घालू लागेल हें खरें आहे. सावरकर व सावरकरांची संघटना यांनीं लंडनच्या वास्तव्यांत व त्यापूर्वीच्या भारताच्या वास्तव्यांत शस्त्रे वापरलीं, पिस्तुले, बंदुका यांचा सरसहा अपुयोग केला, बाँब्सचेही सर्वत्र स्फोट अडविले, अिग्रज अधिकाऱ्यांचे खूनही पाडले; साहजीकच भासूं लागते अशा अनेक अुलाढाली केलेला मनुष्य पुढें निवळेल हें शक्य नाहीं.

पण आपण क्रांतिकार्य कां स्वीकारलें याचें सावरकरांनीं सांगितलेलें कारण पडताळलें, आयर्लंडचा क्रांतिकारक डी व्हॅलेरा व आफ्रिकेचा जनरल स्मॅट्स यांचे क्रांतिकार्योत्तर आयुष्य न्याहाळलें, सेनापति ब्रायट, बॅ. असफअल्ली आदि त्यावेळीं अभिनव भारताचे सभासद होते हें विचारांत घेतलें आणि सावरकरांचे गुरु शिवरामपंत परांजपे हे सुद्धे अहिंसा परमोधर्मःचे अुपासक बनले याचा विचार केला तर आपणांला सहजच पटेल कीं अेकदां क्रांतिकारक असलेला मनुष्य नेहमींच क्रांतिकारक राहीलच असें छातीठोकपणें सांगतां येणार नाहीं. रावसाहेब पटवर्धन यांनीं अेका व्याख्यानप्रसंगीं हेंच सांगितलें होतें कीं, 'कालचे क्रांतिकारक आज व आजचे क्रांतिकारक अुद्यां मवाळ होतात.'

अणि याचेंच प्रत्यंतर सावरकर अंदमानांतून बाहेर पडल्यानंतर त्यांनीं केलेल्या सनदशीर कार्यांत दिसून येतें. स्वातंत्र्य वीर सावरकर हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष होते तोंवर म. गांधी वधासारखी घटना होअू शकली नाहीं पण सनदशीर मार्गानें चाललेल्या काँग्रेसच्या झेंड्या-खालील देशभक्तांकडून मात्र चिमण अष्टेकरांसारख्या कोंवळ्या मुलांचे बून झाले, रेल्वेगाड्या अुलथवल्या, सरकारी खजिने लुटले गेले, एटेशनें जाळलीं गेलीं; अेवढच नव्हे तर कांहींचे प्राणही धोक्यांत आणले गेले या गोष्टी लक्षांत ठेवण्यासारख्या आहेत.

अेकदां गव्हर्नर लॉअीड जॉर्ज व सावरकर यांची भेट झाली असतां सावरकरांनीं क्रांतिकारकांचें हृदय अुकलून दाखविलें त्यावेळीं ते म्हणाले होते—'जेव्हां कोणत्याही शांत किंवा वैध मार्गानें आमच्या

राष्ट्राच्या राजकीय आकांक्षा पूर्ण होण्याचा संभव अुरलेला आढलेना तेव्हां क्रांतिकारक आडमार्गाच्या आणि भीषण रानांतून वाट काढीत जाणें आम्हांस भाग पडलें. जर सध्यां दिलेल्या सुधारणेनें राष्ट्राच्या प्रगतीची व विकासाची शक्यता दिसत असेल तर आम्हींही आमच्या क्रांतिकारक चळवळींतही प्रतियोगी तत्वाप्रमाणें शांत आणि वैध मार्गाचे अवलंबन करूं. '

आणखीही अेके ठिकाणीं या विषयीं सावरकरांनीं लिहिलें आहे कीं, 'जेथें सत्त्याचे प्रतिपादनास प्रतिबंध असेल, तेथेंच गुप्त संस्था अपरिहार्य म्हणून न्याय्य होत. जेथें राष्ट्रसंस्थेच्या विकासास व नैसर्गिक अुक्रांतीला बलात्कार वाव ठेवीत नसेल, तेथेंच क्रांतीचा आघात न्याय्य आहे. राज्यघटनेच्या सौम्य मार्गांनें लोकांना आपलें मत जेथें स्थापन करतां येतें, अशा अंग्लंड, फ्रान्सप्रभृति देशांतून शांतीचे वैध (सनदशीर) प्रयत्न सोडून क्रांतिकारक चळवळी कोणी करील तर तो मात्र आततायीपणा होतील. अशा शांतीचा व राज्यघटनेचा वैध मार्ग आमच्या देशांत शक्य होतांच आम्हीं गुप्तव सशस्त्र प्रतिरोध आनंदानें सोडूं. हिंदुस्थानास शांतिमार्गांनें स्वातंत्र्य मिळविण्याची अुत्कट अिच्छा आहे. परंतु तुमचा बलात्कार तें अशक्य करतो म्हणून आम्हीं बलानेंच बलात्कार हाणूं पाहतो.

'सनद नसतां सनदशीर चळवळींचें बोलणें म्हणजे थडा करण्यासारखें हास्यास्पद कृत्य होय; परंतु राष्ट्रसंवर्धन करणारी घटना प्राप्त होत असल्यास कृतीचीं भाषा बोलणें अधिक थडास्पद नव्हे अधिक दोषास्पद आहे. '

हिंदुस्थान पारतंत्र्यांत असतेवेळीं काढलेले हे सावरकरांचे अद्गार आहेत. त्यावेळीं जर ते अितक्या संयमानें बोलत होते व वागत होते तर स्वातंत्र्य प्राप्त होतांच व सनदशीर घटनेची शिडी प्राप्त होतांच ती लाथाडण्याचा आततायीपणा ते करतील व गांधीविधासारख्या कृत्यांत ते सहभागी होतील असा मनाशीं ग्रह करून घेणें हें त्यांच्या विपर्यां मुळांतच मनांतून द्वेष भडकला आहे हें अुघड करण्यासारखें आहे.

पण तें कांहीं असो. महाम्मार्जींचा वध करण्यांत अनेकांचा हात असावा असा सरकारला संशय आला व त्याप्रमाणें धरपकडहीं सुरू झाली. या खुनांत सावरकरांचें अंग असावें असाही सरकारनें तर्क बांधला व सावरकर आणि अितर ८ आरोपी अशा ९ आरोपींवर गांधी खुनाच्या व खुनास मदत करण्याच्या आरोपाखाली खटला भरला व तो लाल किल्ल्यात न्यायमूर्ती आत्माचरण यांच्या विशेष न्यायालयाखाली १४ जून १९४८ पासून सुरू झाला. सरकातफें श्री. सी. के. दफतरी हे काम पहात होते व सावरकरांतफें, भोपटकर, जमनादास, बॅ. पी. आर. दास आणि बचाव समिती काम पहात होती. सरकारी वकील दफतरी यांनीं प्रथम भाषण केलें. दि. २४ पासून साक्ष नोंदणीला सुरुवात झाली. सुमारे ८४ दिवस तें काम चालून फिर्यादी पक्षाच्या १४३ साक्षीदारांच्या साक्षी झाल्या. साक्ष नोंदणींत सुमारे ६९६ टाओप फुलरकेप पानें भरलीं असून माफीच्या साक्षीदारांचें—बडगेचें—निवेदन ७९ पानें आहे. नथूरामचें ९३ पानें व सावरकरांचें ५७ पानें आहे.

फिर्यादी पक्षानें ११८ कागदपत्रें सादर केलीं. प्रत्येक प्रश्न व

याचें अत्तर हिंदुस्थानी, मराठी, तेलगू यांत अनुवादित केलीं जात होतीं.

सावरकरांवर आरोप—

सरकारनें निश्चित पुरावा नसतां संशयानें सावरकरांना खटल्यांत गोवळें. सरकारी वकिलानीं सावरकरांवरील आरोपपत्र वाचून दाखविलें. ते म्हणाले, 'शेवटचे आरोपी वि. दा. सावरकर अेका विशिष्ट विचारप्रणालीच्या संप्रदायाचे पुढारी असून हिंदूमहासभेचे ते अध्यक्ष होते. त्यांचें धोरण व विचार सर्वास विदित असून गेले कित्येक दिवस गोडसे व आपटे या आरोपींवर त्यांचें फार वजन होतें. आपले अेकमेव मार्गदर्शक व 'गुरु' म्हणूनच ते सावरकर यांना समजत असत असें म्हटल्यास तें अतिशयोक्तीचें होणार नाहीं. सावरकर यांच्या आशिर्वादानेंच 'अग्रणी' निघाला. त्या पत्राला आर्थिक सहाय्यही त्यांचें होतें. आरोपींचें ते 'थोर दैवत' होते. त्यांचा फोटो प्रत्येक अग्रणीच्या मुखपृष्ठावर छापलेला असे. मुंबईतील दादर येथील निवासस्थानीं गोडसे व आपटे त्यांची चारंवार भेट घेत असत. पुढें काय घडणार आहे, याची पुरेपूर माहिती त्यांना होती; अितकेंच नव्हे तर त्यांच्या संमतीविना अशा धाडसाला आरोपींनीं हातच घातला नसता असें सिद्ध करण्यास सवळ पुरावा आहे.'

'हिंदुराष्ट्र दलाची स्थापना सावरकर यांच्या प्रेरणेनें—संमतीनें झाली. त्यांची कित्येक पुस्तकें हीं देशांतील अेका विशिष्ट विचार-संमतीच्या सांप्रदायांत पाठ्यपुस्तकांसारखीं वाचलीं जात व गोडसे, आपटे, परचुरे हे त्यांचा प्रचार करीत. गोडसे, आपटे, करकरे

यांच्याशी सावरकर यांचा धनिष्ट संबंध होता. जेव्हां जेव्हां ते मुंबई-बाहेर पडत त्या त्या वेळीं आपटे व गोडसे त्यांच्याबरोबर. असत व त्यांच्याबरोबर रहात. दि. १४ जानेवारीला आपटे व गोडसे यांनीं दादर येथील निवसस्थानीं सावरकर यांची शेवटची भेट घेतली. त्यानंतर ४ दिवसांनीं ते दिल्लीकडे रवाना झाले. '

सरकारी वकिलाच्या भाषणानंतर अनेक साक्षीदारांच्या साक्षी झाल्या. सावरकरांवरील आरोपांचा ज्यांवर डोलारा उभारला होता तीं माफीचा साक्षीदार बडगे याची विधानें महत्त्वाची पण फुसकीं आणि अैकीव होतीं. तीं विधानें महत्त्वाचीं म्हणावयाचें कारण या फुसक्या विधानांवरच सरकारनें सावरकरांवर आरोप लादले होते. बडगे आपल्या माफीच्या साक्षीत म्हणाला होता, ' मला आपट्यानें सांगितलें कीं, ' तात्यारावांनीं गांधीजी, पंडीत जवाहरलाल नेहरू आणि सुन्हावर्दी यांचा निकाल लावून टाकण्याचें ठरविलें आहे. गांधीजींचीं शंभर वर्षे भरलीं; तेव्हां आपण आपल्या कार्यात निश्चित यशस्वी होणार याबद्दल शंका नाही असें भाकीत केलें आहे. '

बडग्याचे साक्षीनंतर कु शांता मोडकची साक्ष झाली. तिनें आपल्या साक्षीत सांगितलें की, तिनें त्यांना स्वतःच्या मोटारीतून सावरकर सदनावर सोडलें. यानंतर प्रो. जैन, मोरारजी देसायी यांच्याही साक्षी झाल्या; पण त्याही बडगेप्रमाणेंच अैकीव माहितीवर आधारलेल्या.

बॅ. पी. आर. दासांचें बचावाचें भाषण—

साक्षीदारांची तपासणी, फेरतपासणी आदि फापटपसारा आवरतांच

सावरकरांचे वचावाचे वकील बॅ. दास वचावाचें भाषण करूं लागलें. ते म्हणाटे.

‘सावरकरांच्या पुरतेंच बोलायचें तर कट होता कीं नाहीं याबद्दल शंका घेण्यास जागा आहे, आणि असलाच तरी त्यांत सावरकरांचें अंग होतें वा नाहीं याबद्दलची शंका घेण्यास जागा आहे.’

‘बडग्याची अँकीव साक्ष केवळ अप्राद्यच नव्हे तर स्वस्वी विसंगत आहे. कु. शांता मोडकनें आपटे गोडसेला आपल्या मोटारींत घेऊन सावरकर सद्नाच्या वाटेवर सोडलें यावरून ते नख्खी सद्नांत गेलेच होते असें सिद्ध होत नाहीं.’

‘शिवाय सावरकरांच्या दर्जाची व्यक्ती महात्मा गांधींसारख्या व्यक्तीचा खून करण्याच्या कामीं सहभागी होतील, ही गोष्टच अशक्य दिसते. तत्वप्रणालीच्या बाबतींत मूलभूत मतभेद असूनही गांधीजींचा सावरकरांच्या बाबतींत विश्वास व सद्भाव होता. महासभेनें नेहरू सरकारला पाठिंबा दिलाच पाहिजे ही गोष्ट खुद्द सावरकरांनींही वन्याच वेळां सांगितलेली आहे. सावरकरांच्या मनांत गांधीजींच्याविषयी द्वेष होता हें दाखविण्याजोगा क्षुल्लकही पुरावा फिर्यादी पक्ष सावरकरांच्या असंख्य भाषणांतून व कागदपत्रांतून काढून दाखवूं शकलेला नाहीं. म्हणून सावरकरांचें कटांत अंग असेल हें विश्वासाहच नाहीं.’

‘शिवाय प्रत्यक्ष राजकीय जीवनाच्या धकाधकींतून अंग काढून घेऊन स्वस्थपणें आयुष्य घालवीत राहिलेली श्री. सावरकरांसारखी व्यक्ती कटांत भाग घेतील, हें म्हणणेंच विचित्र दिसतें.’

‘सावरकरांच्या बाबतीत आपण काय निर्णय घालू यावढल मला रतिमात्र शंका वाटत नाही. परंतु केवळ ‘निदोपी’ अवेढें म्हणून सावरकरांचें समाधान होणार नाही. त्यांच्या चारिच्याला यत्किंचितही कलंक लागणार नाही असा निर्णय आपण त्यांचे बाबत देणें जरूर आहे.’

स्वातंत्र्य धार. सावरकरांची जवानी—

प्रस्तुत खून खटला ‘सावरकरांचें भवितव्य’ व इतिहासांतील त्यांचें स्थान ठरविणार होता. ‘या खटल्यांत जर ते दोषी ठरले असते तर त्यांच्या आजवरच्या देशकार्यास काळिमा फासला जाणार होता. जी अवस्था ‘सूर्याजी पिसाळाची’ झाली, जी दशा ‘कलुषा कवजीची’ झाली, जी स्थिति ‘बाळाजीपंत नातू’ची झाली त्याच मालिकेत ‘सूर्याजी पिसाळ’ नसूनही, ‘कलुषा कवजी’ नसूनही ‘बाळाजीपंत नातू’ नसूनही सावरकर हे कायमचें गोंवले गेले असते. आणि अुभ्या आयुष्यांत ‘कीर्तीची हांव’ धरली नसली तरी ‘अपकीर्तीचा कलंकही’ त्यांनीं अपेक्षिला नव्हता. निदान कीर्तीच्या अुद्यानांत विहरतां आलं नाही, लोकप्रियतेच्या हिंदेल्यावर हिंदोलतां आलं नाही, तरी दुष्कीर्तीच्या नरकांत लोळत पडावें अशी अिच्छा ही कांहीं सावरकरांनीं खासच केली नव्हती. पण आज प्रत्यक्षांतच तो प्रसंग घडूं पहात होता. सहाजीकच त्यांच्या डोळ्यांत पाणी तरळलं नि गालांवर ओघळू लागलं. अेका अिंग्लिश वर्तमानपत्रानं या पवित्र जलांतच सावरकरांचें ‘निदोपच’ प्रतिबिंब झालं आहे. असं लिहिल. सावरकरांनीं आपली जवानी दिली. त्यावेळीं त्यांनी सांगितलं—

‘ आपल्या स्वराज्याला धोक्याच्या पक्षकलहापासून व यादवी-पासून वांचविण्यासाठीं क्रांतीमय प्रवृत्तीला सनदशीरपणाचें वळण देणें आवश्यक असल्यानें हिंदुमहासभा व काँग्रेस या दोन संघटना अेका महान आघाडीवर अुभ्या रहाव्यात व मध्यसरकारचे हात मजबूत व्हावेत, अशीच माझी अिच्छा होती. या अिच्छेनुसारच मीं नवीन राष्ट्रध्वज स्वीकारला व आपल्या निवासस्थानीं तो फडकाविला. आजारी असतांही दिल्लीस सर्व पक्ष हिंदु परिपदेला गेलों व मध्य सरकारला पाठिंबा देणारा प्रस्ताव संमत केला. डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांची नेमणूक याच कारणासाठीं आम्हांस मान्य होती. ’

‘ हिंदुस्थानची फाळणी होऊं नये याकरितां मीं शक्य ती चळवळ केली. पण १९४७ मध्ये आपल्या मातृभूमीचें अखेर विच्छेदन झालेंच ! पाकिस्तान जन्माला आलें खरें, पण हिंदुस्थानचा अेक मोठा प्रदेश परकियांच्या मगरमिठींतून मुक्त झाला. माझ्या देशाला स्वातंत्र्य मिळालेलें पाहण्यास मीं जगलां याचीच मला धन्यता वाटली. ’

‘ आसिंधु सिंधुपर्यंत आमच्या मातृभूमीचें अैक्य परत घडवून आणण्याची आकांक्षा आम्हां सोडली नव्हती. परंतु ती आकांक्षा पूर्ण होण्यासाठीं सुद्धां जें मिळालें आहे त्याचें जतन करणें आवश्यक असल्यानें मध्यसरकार मजबूत करणें हें आपलें परमकर्तव्य आहे असेंच मीं जनतेच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला. आजच्या नेतृत्वांत जर कांहीं बदल घडवून आणावयाचा असेल ‘तर तो’ सनदशीर मार्गानेंच घडवून आणला पाहिजे असें मीं प्रतिपादिलें आहे-

‘यावरून फिर्यादी पक्षाचीही खात्री पटेल की, माझ्या विरुद्ध करण्यांत आलेल्या आरोपापैकीं अेकही गुन्हा मी केलेला नाही किंवा तसा गुन्हा करण्याचें मला कांहीं कारणही नाही. फिर्यादी पक्षानें माझ्यावर ज्या कटाचा किंवा कटाच्या संगनमताचा जो आरोप केला आहे त्यांत माझें मुळांच अंग नव्हतें हें मीं निखून सांगतो. अशा प्रकारच्या गुन्हाच्या योजनेची मला कसलीही माहिती नव्हती. मीं पूर्णपणें निर्दोषी आहे. मी सादर केलेल्या सर्व कारणांचा साकल्यानें विचार करून माझ्या चारित्र्यावर कसल्याही प्रकारचा शिंतोडा न अडवितां न्यायमूर्तींनीं माझी ताबडतोब मुक्तता करावी, अशी न्यायालयाला माझी विनंति आहे.’

कैफियत वाचण्यास सावरकरांना अेक तास वीस मिनिटें लागलीं. आपल्या जबानींतील देशविच्छेदनावाचतचा भाग ते वाचूं लागतांच सावरकरांच्या भावना अितक्या अंचबळून आल्या कीं, त्यांच्या डोळ्यांवाटे अक्षरशः घळघळा अश्रुधारा वाहूं लागल्या. ‘मातृभूमीच्या राजकीय स्वातंत्र्य संग्रामांतील अेक सैनिक या नात्यानें मीही सतत ५० वर्षे लढलों असून माझ्या पिढीच्या कोणत्याही लोकसेवकांअितकाच देह दंड मी सोसला आहे व स्वार्थत्याग केला आहे.’ अशीं वाक्यें अुच्चारतांना तर त्यांचा कंठ दाटूनच आला. हातरुमालांनीं गालांवर ओघळलेलीं आंसवें टिपून ते पुढें म्हणाले, ‘अखेर स्वातंत्र्यसंग्रामांत विजय प्राप्त होअून स्वतंत्र व सार्धभौम हिंदी संघराज्य जन्माला आलें.’ वरील अुद्धारांच्या वेळीं सावरकरांच्या भावनाशीं सारें न्यायालय अेकरूप झाल्यानें कांहीं काळ न्यायालयांत गंभीर शांततेचें वातावरण निर्माण झालें होतें.

निकाल व सुटका —

न्यायालयापुढे सावरकरांबाबत आलेला कपोलकल्पित व नाटकी पुरावा, स्वतः स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी न्यायालयांत दिलेली बिनतोड जवानी आणि स्वातंत्र्यवीरांचा बचाव करणाऱ्या बॅ. दासांचे निश्चयी, ठाम भाषण यांवरून सावरकरांप्रियीं निकाल काय लागेल ते ठरले होते. न्यायमूर्तींनी 'स्वातंत्र्यवीर सावरकर पूर्णपणे निर्दोषी आहेत.' असाच निकाल दिला. निकाल सांगतांना न्यायमूर्ती म्हणाले,

‘माफीच्या साक्षीदाराने दिलेल्या साक्षीवरून सावरकरांच्या बाबतीत कोणताही निर्णय करणे बरोबर होणार नाही.

‘दि. २० जानेवारीला व दि. ३० जानेवारी १९४८ ला दिल्ली येथे जे गुन्हे घडले त्यांत सावरकर यांचा कांहीं हात होता अशी कल्पना करण्याचेही कारण नाही.’

‘सावरकर यांच्यासंबंधी जो पुरावा आला आहे त्यावरून नथुराम गोडसे व आपटे हे सावरकर सदनापुढे अुतरून सावरकर यांना भेटावयास गेले हे कोणत्याही रीतीने सिद्ध होत नाही. सावरकर सदनांत सावरकरच रहात होते असे नाही. तेथे भिडे व दामले हेही होते. २७ जानेवारी १९४८ ला कोट्टीयन याच्या साक्षीप्रमाणे गोडसे, आपटे व बडगे हे शिवाजी पार्कमध्ये गेले अेवढे सिद्ध होते. परंतु हा पुरावा माफीच्या साक्षीदाराने सावरकर यांनी गोडसे व आपटे यांना कांहीं सांगितले व ते माफीच्या साक्षीदाराने अकले असे शोबीत करू शकत नाही.’

‘ माफीच्या साक्षीदारानें आपल्या साक्षीत सांगितलें आहे कीं, यशस्वी होऊन या ’ असें गोडसे व आपटे यांना सावरकर म्हणाले, पण जो पुरावा दाखल झाला आहे त्यावरून सावरकर आणि नथूराम गोडसे व आपटे यांच्या दरम्यान वरील वाक्य उच्चारण्यापूर्वी कोणतें भाषण झालें हें शाबीत होत नाहीं. म्हणून जें वाक्य सावरकर यांनीं त्या दोघांना अुद्देशून म्हटलें तें महात्मा गांधींच्या खून करण्याच्या कटाचावत होतें असें समजण्याला कांहीं कारण नाहीं. ’

‘ म्हणून मीं सावरकरांना त्यांच्यावरील आरोपांतून संपूर्ण मुक्त करीत आहे. सावरकर पूर्णपणें निर्दोषी आहेत. ’

गळलेले दुवे—

सरकारी वकिलांचें आरोपपत्र, सावरकर संबंधित साक्षीदारांच्या साक्षी, सावरकरांच्या वकिलांचें भाषण, स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचें बचावाचें भाषण आणि न्यायमूर्ती आत्माचरण यांचें सावरकरांबद्दलचें निकालपत्र याचूनही वाचकांस प्रश्न पडेल कीं सरकारी वकिलांनीं सावरकरांवर आरोप लादतेवेळीं ज्या ज्या गोष्टी सांगितल्या त्या सर्वांचें निराकरण अेवढ्यानेंच होणार नाहीं. अुदाहरणेंच ध्यावयाचीं तर पुढीलप्रमाणें घेता येतील.

(१) गोडसे व आपटे यांजवर सावरकरांचें फार वजन होतें.

(२) गोडसे व आपटे सावरकर यांना आपले ‘ गुरु ’ व ‘ मार्गदर्शक ’ मानत.

(३) गोडसे व आपटे यांच्या ‘अग्रणी’स सावरकरांचा आशीर्वाद होता. त्यास त्यांनीं १५००० रुपयांची आर्थिक मदत केली होती.

(४) अग्रणींवर प्रतिदीनीं सावरकरांचा फोटो छापल्ला असे.

(५) आरोपींचा सावरकरांशीं घनिष्ठ संबंघ होत.

या सर्व गृहीत कृत्यांच्या पत्यांचा बंगला सावरकरांनी आपल्या निवेदनांत स्पष्टीकरणाच्या वाण्यानें कोसळून लावला आहे. वास्तविक सावरकरांची सर्वच जवानी येथें द्यावयास हवी होती. कारण ती हृदयास पीळ पाडणारी, डोळ्यांतून अश्रू शिरपविणारी, वक्यावाक्यागणिक विद्वत्तेचे, मुत्सदीपणाचें, विनतोड कोटिक्रमाचें व हजमजवाबीपणाचें तेज प्रगट करणारी आहे. त्यांत जणूं सावरकरांनीं आपलें हृदयच ओतलं आहे नि ते ओरडून सांगत आहे, 'मी निर्दोष आहे, संपूर्ण निर्दोष आहे, मी निष्कलंक आहे.' पण ही जवानी अति विस्तृत असल्याकारणानें संपूर्ण देतां येत नाहीं. तरीही अत्यंत आवश्यक अशा प्रश्नांचा खुलासा करणं अगत्याचें असल्यानं सावरकरांचा तेवढा बचाव घेणं जरूर आहे.

सावरकर यांनीं खुलासा करतांना सांगितलें.—'न्यायालयापुढें आलेल्या पुराव्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, आपटे व गोडसे हे बुद्धीचे गुलाम नव्हते. त्यांच्या मनास पटेल तेंच ते करत असत. कोणा अेका व्यक्तीच्या सांगण्यास ते मान देऊन करत असत असें त्यांच्या वावर्तींत 'अुसने' विद्वत्त्व वा कर्तृत्व नव्हतें. आणि याचेंच प्रत्यंतर म्हणजे बार्शीच्या अधिवेशनांत ते भोपटकरांच्यावर सुरा घेऊन धांवले तें व मीं स्वतंत्र्य दिनादिवशीं राष्ट्रध्वज माझे निवासस्थानावर फडकविला त्याबद्दल त्यांचा तीव्र असंतोष झाला हीं होत. '

आपटे व गोडसे सावरकरांना 'गुरु' 'मार्गदर्शक' अथवा 'थोर दैवत' मानत हा कांहीं सावरकांचा दोष वा अपराध नव्हे. आजही असे अनेक महाभाग आहेत की, ते अखाद्या व्यक्तीस पूज्य वा दैवत मानतात. पण कार्य मात्र स्वतःच्या जबाबदारीवरच करतात. काली-मातेला 'दैवत' समजणारे बंगाली 'काली'स बळी देतात याला जबाबदार कोण 'कालीमाता' धरावयाची काय? 'बुद्धा'स गुरु व दैवत मानणाऱ्या चिनी नि जपान्यांनी जी धोर हत्या केली, रक्ताचे पाट वाहविले, पराकियांवर अत्याचार केले, खाण्यामध्येही मांसाहार वापरला त्यास जबाबदार कोणास 'बुद्धा'स धरावयाचें? अथवा संभाजीच्या 'दुर्वर्तना'बद्दल शिवाजीच्या व्यक्तिमत्त्वास बळी द्यावयाचें? किंवा बलसाडच्या फेरमत-मोजणीत मतपत्रिका फाडण्याची जी निंद्य कारवाही झाली तिला 'भोरारजींचीच' फूस होती असे म्हणावयाचें? याबद्दल सावरकर म्हणतात 'गांधींना गुरुस्थानी व देवस्थानी मानणाऱ्या त्यांच्या अनेक अनुयायांनी ४२ च्या लढ्यांत त्यांच्या नांवाचा जयजयकार करून डाके घातले. कित्येक खून केले. सर्वत्र असंतोष माजविला. म्हणून त्याबद्दल गांधींना दोषी ठरवून ब्रिटिश सरकारने त्यांवर खटला भरला कां? तसेच अग्रणी-वर माझा फोटो आपटे-गोडसे छापित म्हणून त्यांच्या धोरणास मी जबाबदार कसा? टिळकांचा फोटो केसरीवर असतो म्हणून आजच्या केसरीतील प्रत्येक वाक्याला टिळकच जबाबदार आहेत असे समजण्याअतिपत हे हास्यास्पद आहे. दुसरे असे, मी अितर हिंदुत्वनिष्ठ वृत्तपत्रांस मदत देत असे तशीच 'अग्रणी'स दिली आहे.'

आणि आज 'काँग्रेसचे' पदाधिकारी आपल्या वृत्तपत्रांना जिल्हा-

निहाय सदळ हातांनी मदत देत आहेत ' ही जनतेची ओरड अकली तर सावरकरांचेवरील आर्थिक सहाय्याबद्दल आरोप किती फुसका व 'दुसऱ्याच्या डोळ्यांतोळ कुसळ दिसते पण स्वतःच्या डोळ्यांतोळ मुसळ मात्र दिसत नाही ' अशा स्वरूपाचा आहे हे ठरते. यानंतरही गोडसे-आपटे यांच्या घनिष्ट संबंधाबद्दल सावरकर म्हणाले —

'मी अध्यक्ष होतो तोंवर महासभेच्या कार्यकर्त्यांशी माझा संबंध येथी. कार्यकर्त्यांचीही पत्रं येत. अखाद दुसरें माझें अुत्तरही त्यास जात असें पण कोणत्याही प्रमुख पुढाऱ्यास या गोष्टी कराव्याच लागतात. गोडसे आपटे हे महासभेचे कार्यकर्ते होते. अितर कार्यकर्त्यांप्रमाणेंच माझा त्यांचेशी संबंध येथी अेवढेंच महासभेचे अध्यक्षपद सोडलेनन्तर माझा महासभेशी व सहाजीकच कार्यकर्त्यांशी संबंध तुटला. '

सावरकर सुटले. पुढे काय ?—

अशा प्रकारें सावरकरांचा 'गजेंद्र मोक्ष' झाला. 'सरकारी' नक्रानें स्वातंत्र्यवीरांची 'प्रतिष्ठा' भक्ष्य म्हणून जनसरोवरांत ओढली; परंतु बचाव समितीगजानें मगरीच्या तोंडांतून त्यांना ओढून काढलें. वास्तवीक या कटांत सावरकरांना सरकारनें ओढावयास नको होतें. कारण अध्यक्षपदाचा त्याग केल्यानंतर त्यांनीं राजकारणांत प्रत्यक्ष व घडाडीनें भाग घेतला नव्हता. स्वातंत्र्य मिळाल्याचा खराखुरा आनन्द त्यांना झाला होता. प्रसूतीच्या वेदना प्रसूतीलाच समजणार व मुलाचा बकरा आनन्द तिळाच होणार आणि म्हणूनच सावरकर अशा स्वातंत्र्यांत 'सनदशीर मार्ग प्राप्त झाले असता' महात्माजीसारख्या थोर व्यक्तीच्या

खुनाच्या कटांत भाग घेणेच अशक्य होते. पण दुर्दैव सावरकरांचें. दुसरें काय ? म्हणूनच त्यांना खटल्यांत ओढावें असें सरकारला वाटलें.

तसेंच विधिमंडळांत सावरकरांची जप्त मालमत्ता मुक्त करणेबाबत श्री. रामभाऊ मंडलिकांनीं प्रश्न विचारला असतां मुंबईच्या गृहमंत्र्यांनीं 'सावरकरांनीं देशहित करण्यापेक्षांही देशनाशच अधिक केला आहे. ते देशभक्त नसून देशद्रोही आहेत' असे पूर्वग्रहदूषित अुद्गार काढले. ही सरकाराची सदोष नजर अस्त्यामुळे सावरकरांवर खटला भरला. वृद्धावस्थेतही त्यांना कारावासाचा व मानसिक विवंचनेचा त्रास दिला. अेवढेंच नव्हे तर कुप्रसिद्ध लियाकत-नेहरू करार झाला त्यावेळीं परत त्यांना तुरुंगांत टाकलें. म्हातारपणीं हिंडलग्यासारख्या दूरच्या तुरुंगांत डांबलें. कुटुंबीय मंडळींनाही भेटू दिलें नाहीं. ज्या स्वातंत्र्याकरता सावरकरांनीं सर्व हयात भिजवली, हाडांची कांड केली, रक्ताचं पाणी केलं, मांसाचं खत केलं त्या स्वातंत्र्यांत सावरकरांवर बंदीवान होण्याची वेळ यावी, त्याच स्वातंत्र्यांत आम्हीं जनतेनं त्यांना पायाखालीं तुडवावं, बाबाराव सावरकरांसारख्यांचा दुःखद अंत अुघड्याच निर्विकार डोळ्यांनीं पहावा, नारायणराव सावरकरांना लाठ्यांचा मार देऊन त्यांच्या मृत्यूस कारणीभूत होऊन त्यांनीं केलेल्या सेवेची अशी फेड करावी, भारतमाते ! यापरते तुझ्या देशाचा दुर्लौकिक तो काय ?

पण तरीही, माते, तुळा दोष देणेची जरूर नाहीं. ब्रिटिश सरकारनें सावरकरांना शिक्षा देतांनाच मुळीं १९१० ते १९६० अशी ५० वर्षांची दिली आहे. ब्रिटिश सरकार गेलें, आपलें सरकार आलें, तरी

स्वातंत्र्यवीरांवर अप्रत्यक्ष बंधनें आहेतच. याचाच अर्थ अद्यापही सावरकर तुरुंगांतच आहेत व त्यांची पूर्ण मुक्तता १९६० सालीं म्हणजे आणखी आठ वर्षांनीं व्हावयाची आहे. तोंवर सावरकरांना असेंच अपमानास्पद जीवन कंठावें लागणार !

आणि असें जिणें चुकलें आहे कोणाला ? ज्ञानेश्वरांचे त्यांचे हयातीत हालच झाले. तुकारामांची कोण दैना केली ! रामदासांच्या व शिवाजीच्या कार्याची थोर महती त्यांच्या मृत्यूनंतरच कळली. अगदीं ताजे अुदाहरण ध्यावयाचें तर आगरकरांचें. ते जिवंत असतांना त्यांची प्रेतयात्रा काढली, नेताजी सुभाषचंद्र बोसांना मायदेश जिवंतपणीं सोडावा लागला. पण आज त्यांच्या मृत्यूनंतर जनता त्यांना ढोक्यावर नाचवत आहे. म्हणूनच म्हणतात—

‘ सजीव तोंवरि लत्ता देती,
मरतां घेती खांद्यावरती,
अफराटा सन्मान. ’

— धुक्यांतून बाहेर —

मुलांनो ! आतांपर्यंत आपण सावरकरांचें जीवन चारित्र्य न्याहाळलें. आपलें सर्व आयुष्य त्यांनीं राष्ट्रासाठीं झिजवलें, हेंही आपण पाहिलें. अशा शूर देशभक्ताला अद्यापही आपण पूर्णपणें ओळखलें नाहीं असेंच मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. कारण कान टक्कारून जनतेंत वाव-
रणाऱ्या कांहीं पुढाऱ्यांची सावरकरांबाबतची कुजबूज अकली तर सर्वत्र त्यांचेविपर्यांच्या गैरसमजाचे धुकें हेतुपुरःसर पसरविलें जात आहे हें स्पष्ट दिसेल.

कुणी म्हणतात सावरकर जातीय आहेत, कुणी म्हणतात प्रांतीय आहेत, कुणी म्हणतात संकुचित व प्रतिगामी आहेत; तर कुणी म्हणतात ते धर्मबुडवे आहेत. मराठी भाषेचे ते कसाबी आहेत असेंही म्हणण्यास कुणी कचरत नाहीं. या प्रकरणांत आपणास खरोखरच ते तसे आहेत का याचाच विचार व तोही खुद्द त्यांच्यांत शब्दांत करावयाचा आहे व गैरसमजाच्या धुक्यांतून बाहेर पडावयाचें आहे.

सावरकर जातीय आहेत काय ?—

जो अुठतो तो म्हणत सुटतो कीं, सावरकर जातीय आहेत. कारण काय तर ते केवळ हिंदुधर्माचाच नि हिंदूजातीच्याच हिताचा विचार करतात. मागे एका प्रकरणांत आपण सावरकरांनीं ' हिंदुधर्मावर ' लक्ष कां केंद्रित केलें याचा विचार केलाच आहे. १९३७ सालीं ते हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदावरून म्हणाले होते कीं—

‘ हिंदू हे सार्वलौकिक संयुक्त हिंदी राष्ट्र बनविण्यास समुत्सुक आहेत आणि आपले कोणतेही राखून ठेवलेले असे स्वतंत्र हक्क वा अधिकार हिंदुस्थानांतील अहिंदु वर्गावर मुळींच लादूं अिच्छित नाहींत.

‘ पण तें हिंदीराज्य मात्र निर्भेळ असूं द्या. त्या राज्यानें मताधिकार, नोकऱ्या, हुद्दे, कर यांच्या संबंधांत धर्माच्या व जातीच्या तत्त्वांवर कसल्याहि मत्सरोत्तेजक भेदभावांना मुळींच थारा देअूं नये. त्या हिंदी राज्यांतील सर्व नागरिक त्याच्या त्याच्या वैयक्तिक गुणाव-गुणानुसार वागविलें जाअूं द्या. कोणतीही जात किंवा पंथ, वंश किंवा धर्म विचारांत न घेतां ‘ एक मनुष्य एक मत ’ असा सर्वसामान्य नियम होअूं द्या. अशा स्वरुपाचें हिंदी राज्य जर दृष्टीपुढें धरावयाचें असेल तर हिंदुसंघटनवादी स्वतः हिंदू संघटनाच्या हितार्थ त्या राज्याला अन्तःकरणपूर्वक पहिल्यानें आपली निर्घां अर्पितील. ’

असें शुद्ध राष्ट्रीय प्रतिपादन करणारे सावरकर जातीय कसे ?

सावरकर प्रांतीय व संकुचित आहेत काय ?—

सावरकरांना जातीय संबोधण्यांत जी चूक होते तीच त्यांना

प्रांतीय व संकुचित म्हणण्यांत होते. सावरकरांनीं असें डागाळलेलें घोरण कधींच स्वीकारलें नाहीं. त्यांनीं प्रांतीयतेचा अभिमान धरला पण मर्यादित. तें स्पष्टच म्हणतात कीं, 'देशाभिमानाच्या आड न येणारा प्रान्ताभिमान दाखविण्यांत मला मुळींच कमीपणा वाटत नाहीं. मात्र हा प्रांताभिमान अितर प्रान्तांची अवहेलना करण्यास प्रवृत्त होणार नाहीं याची प्रत्येकानें काळजी घेतली पाहिजे.'

असा अितरही प्रातियांचा प्रांताभिमान जाणणारे व त्यांच्या भावना जाणून त्या भावनांस जपणारेही सावरकर प्रान्तीय ठरतील कसे ?

आणि केवळ हिंदुस्थानापुरतेंच न पाहतां जगांतील अितर राष्ट्रांकडे बारकांनीं पाहणारे सावरकर संकुचित तरी कसे ठरतील ? त्यांचे कर्णावतीचें (अहमदाबादचें) अध्यक्षीय भाषणच पहा ना. त्यांत त्यांनीं नेपाळचा विचार केला आहे. फ्रेंच हिंदुस्थान नि पोर्तुगीज हिंदुस्थान यांचा विचार केला आहे. अितकेच नव्हे तर जगाच्या पाठीवर असलेल्या प्रत्येक राष्ट्रांतील आपल्या प्रत्येक बांधवाच्या सुखदुःखाचा विचार केलेला आहे. जणूं काहीं सावरकर हे स्वतंत्र राष्ट्रांचे पंतप्रधान आहेत नि त्यांनीं आपल्या राष्ट्रांचें परराष्ट्रीय घोरण आखलेलें आहे. तें विशाल घोरण आखतांना ते म्हणतात,

'आपल्या सहधर्माय देशबांधवांपैकीं जे आफ्रिका, अमेरिका, मॉरिशस नि असेच जगाचे अितर भाग यांतून जाऊन तेथें कसलाही गाजावाजा न करतां महत्तर हिंदुस्थानची अुभारणी करीत आहेत; आणि तसेंच जे बलिद्वीपांतल्याप्रमाणें अद्यापहि आपल्या हिंदुजातीच्या प्राचीन जागतिक साम्राज्याचें अभिमानास्पद अवशेष टिकवून धरून

राहिलेले आहेत त्याहि सर्वांना सहानुभूतीचा नि प्रेमळ स्मृतीचा संदेश पाठविण्याचें आम्हीं विसरूं शकत नाहीं. समग्र हिंदूजगाची 'पितृभू' नि 'पुण्यभू' असें हें आपलें भारतवर्ष त्याची स्वतंत्रता, सामर्थ्य नि महता यांच्याशी त्यांचीं भाग्यें मुद्दां अविभाज्य रीतीनें बद्ध झालेलीं आहेत. '

'तद्वत्तच्च हिंदुस्थानांतील तथाकथित 'फ्रेंच हिंदुस्थान' नि 'पोर्तुगोज हिंदुस्थान' या भागांत राहत असलेल्या हिंदूंचाही आम्हांस विसर पडणें शक्य नाहीं. आजच्या या कृत्रिम नि बलात्कृत राजकीय विभागणीचा विचार अेकीकडे ठेवला तर आपण सर्व रक्त, धर्म नि देश यांच्या टिकाऊ बंधांनीं अविभाज्य रीतीनें अेकत्र बांधलेलेच आहोंत. कांहीं झालें तरी आपण आपलें ध्येय म्हणून निश्चयपूर्वक घोषित केलेंच पाहिजे कीं, अुद्यांचा हिंदुस्थान हा काश्मीरपासून रामेश्वरापर्यंत नि सिंधपासून आसामपर्यंत वेवळ संयुक्त म्हणून नव्हे तर अभिन्न राष्ट्र म्हणून अेक नि अविभाज्यच राहिला पाहिजे!'

सावरकर प्रतिगामी व धर्मबुडवे आहेत काय?—

सावरकरांवरील 'ते जातीय आहेत, प्रांतीय आहेत, संकुचित आहेत' हे आरोप कसे फोल आहेत व निराधार आहेत तें पाहिलेंच. आतांचे हे जे आरोप आहेत ते पररस्परांविरुद्ध आहेत. प्रतिगामी मनुष्य धर्मबुडवा असूंच शकत नाहीं व धर्मबुडवा मनुष्य प्रतिगामी असू शकत नाहीं. साहजिकच सावरकर 'पुरोगामी'च आहेत व 'धर्मवीर पण सुधारक धर्मवीर' आहेत. कारण अुघडच आहे. जें जें

नवें त्याचा त्यांनी पुरस्कार केला आहे. यंत्राचें स्वागत केले आहे. कारखान्यांचें स्वागत केले आहे. विज्ञानाची त्यांनी कास धरली आहे. विधवांच्या विवाहाचा पुरस्कार केला आहे. जरठ-कुमारी विवाहाचा निषेध केला आहे. जाती-अुपजातींचा व भोळसट व घातक रूढींचा विच्छेद केला आहे, बळजोरीनें भ्रष्ट झालेल्या स्त्रियांचा चांगल्या मनानें समाजानें स्वीकार केला पाहिजे, असाच त्यांनी पुरस्कार केला आहे.

असें असूनही त्यांनी धर्मग्रंथ जाळा म्हणून सांगितलें नाहीं. हिंदू-धर्माचा तळपट होवो असा कुःशापहि दिला नाहीं. अुलट त्यांनी त्यांचा आदरच राखला आहे. मंदिरांचें पावित्र्य पटविलें आहे. देवतांचें मांगल्य राखलें आहे. ते म्हणतात—

‘त्या काळच्या (प्राचीन काळच्या) परिस्थितींत आपल्या पूर्वजांस जें जें करतां येण्याजोगें होतें नि जीं साधनें त्यांना अुपलब्ध होतीं, त्यांच्या कडे पाहतां तीं त्यांच्या बुद्धीमत्तेचीं निदर्शकच मानली पाहिजेत नि या दृष्टीनें अखिल हिंदूंनीं कृतज्ञतेनें, अभिमानानें, आदरानें त्यांस सन्मानिलें पाहिजे. ’

पण ते केवळ श्रुति-स्मृति पुराणोक्तांतच गुरफटून गेले नाहींत; तर ते लगेच पुढें म्हणतात—

‘आम्हीं कोणताहि ग्रंथ अपरिवर्तनीय आणि त्रिकालाबाधित मानित नाहीं. श्रुतिस्मृति प्रभृति सारे ग्रंथ आम्हीं अत्यंत कृतज्ञ आदरानें आणि ममत्वानें सन्मानितों, पण अैतिहासिक ग्रंथ म्हणून

अनुलंघ्य धर्मग्रंथ म्हणून नव्हे. त्यांतील सारें ज्ञान आणि अज्ञान आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीस आम्हीं लावणार आणि त्यानंतर आज राष्ट्रधारणास अवश्य असेल तें बेघडक आचरणार. आम्हीं अद्यावत् बनणार, अपटुडेट बनणार. '

सावरकर व भाषाशुद्धि—

अशा प्रकारें 'अप टु डेट' बनण्याची महत्त्वाकांक्षा मनाशीं बाळगली असतां त्यांनीं मराठी भाषेच्या शुद्धीकडे लक्ष पुरविलें. स्वतः सावरकर मराठी भाषेतील नांवाजलेले व कसलेले प्रतिभावान साहित्यिक आहेत. स्वयंसिद्ध भावनोत्कट व मुमूर्षु कवि आहेत; बुद्धिवादी आणि श्रद्धावादि, स्वयंस्फूर्त आणि तेजस्वी तसेंच चढाओखोर नाटककारही आहेत; म्हणून तर त्यांना रत्नागिरी साहित्य सम्मेलनाच्या व सांगली नाट्यशताब्दि महोत्सवाच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळाला. अेका मुलाखतींत त्यांनीं सांगितलं होतं, 'मी वृत्तीनें कवि व कलावंत आहे, पण परिस्थितीनें मला राजकारणी पुरुष केलें आहे.'

आणि तें खोटेंही नाही. अंदमानांत असतांना त्यांनीं रचलेलीं काव्यें, महाकाव्यें मनांतून गुणगुणूं लागलों तर याची सत्यता पटेल. 'चांदोबा चांदोबा भागलास कां? लिंबुणांचे झाडावर बसलास कां? लिंबुणांचे झाड करवंदी, करवंदी, मामाचा वाडा चिरेवंदी, चिरेवंदी, मामाच्या वाड्यांत येअून जा, येअून जा ! तूप रोटी खाअून जा, खाअून जा !' हें त्यांचें जानपद व शिशू गीत तर बालसृष्टींत च वाङ्मय क्षेत्रांत अमर होअून राहिलें आहे. मराठी भाषेत त्यांनीं

अशी बरीच मोलाची भर घालून ते मराठी भाषेला कायमचें ललामभूत लेणें होऊन बसले आहेत.

अशी मराठीची मनोभावे सेवा करणारे सावरकर मराठी भाषेच्या नरडीला नख लावतील हें संभवतें कसें? पण त्यांनीं स्वीकारलेल्या भाषाशुद्धीच्या धोरणास त्यांचें विरोधक हीच अपमा देतात. स्वतःचा गैरसमज (हेतः अगर अहेतुतः) करून घेतात व अितरांचा तसा तो करून देतात. वास्तवीक सावरकरांनीं मराठी भाषेस मृतावस्था प्राप्त व्हावी, ती दुर्बोध, क्लिष्ट व अशुद्ध व्हावी; तिचें माधुर्य नाहीसें व्हावें अशा प्रकारची भाषाशुद्धी व्हावी असं कधीच सांगितलं नाही. त्यांनीं सांगितलेलीं भाषाशुद्धीचीं मूलतत्त्वे वा सूत्रेच तपासाना.

(१) गीर्वाण भाषेतील साराचा सारा संस्कृत शब्दसंभार आणि संस्कृतनिष्ठ अशा तामील, तेलगू ते आसामी, काश्मिरी, गोंड, भिल्ल बोलीपर्यंत ज्या आमच्या प्रांतिक भाषाभगिनी आहेत त्या सर्वांतील मूळचे प्रांतिक शब्द हे सर्व आमच्या राष्ट्रभाषेच्या मूलधन-राजकीय शब्दांचें भांडवल होय.

(२) ह्या आपल्या राष्ट्रीय शब्दभांडारांत ज्या वस्तूंचे वा विचारांचे वाचक शब्द होते वा आहेत वा निर्मिता येतात त्या अर्थाचे अर्दू, अिप्रजीं प्रभृति परकीय शब्द वापरूं नयेत. जर तसे परकीय शब्द आपल्या पूर्वीच्या ढिलाओमुळें आपल्यांत घुसले असतील तर त्यांना हुडकून काढून टाकावें; अद्यतन विज्ञानाची परिभाषा नवनवे संस्कृत-प्राकृतोत्तक शब्द पाडून व्यक्तविली जावी.

(३) परंतु ज्या परदेशी वस्तु अित्यादि पूर्वी आपल्या अिकडे नव्हत्या, त्यामुळे ज्यांना आपले स्वकीय जुने शब्द सांपडत नाहीत. आणि ज्यांना त्यांच्या त्या परकीय शब्दासारखे सुटसुटीत स्वकीय शब्द काढणे दुर्घट जाते, त्यांचे परकीय शब्द मात्र आपल्या भाषेत जसेच्या तसे घेण्यास प्रत्यवाय नसावा. जसे बूट, कोट, जाकीट, गुलाब, जिलबी, बूमरंग, टेबल, टेनिस अित्यादि. तथापि अशा नव्या वस्तु आपल्याकडे येतांच जर कोणी त्यांनाही स्वकीय नावे रळून दाखवतील तर अुत्तमच.

(४) त्याचप्रमाणे जगांतील कोणत्याहि परकीय भाषेत जर अेखादी शैली, वाक्यप्रयोग, मोड ही सरसहा चटकदार वाटली तर तीही आत्मसात करण्यास अडकाठी नसावी.

अशी चार सूत्रे सांगून सावरकर विरोधकांना राष्ट्रीय स्वाभिमानापायी नि स्वभाषेच्या प्रतिष्टेसाठी कळकळीची विनंति करतात की, त्यांनी (विरोधकांनी) अेक आठवडाभर तरी भाषाशुद्धी विरुद्ध त्यांचे जे कांहीं पूर्वग्रह असतील ते अगदी अेकाबाजूस ठेवावे, समालोचकाला शोभेल अशा शांत नि समाहित मनःस्थितित भाषाशुद्धीची वर दिलेली मूलसूत्रे तेवढी पुढे ठेवावी आणि स्वतःला विचारावे की, परकीयांनी तलवारीच्या वळावर आमच्यावर जी परराज्ये स्थापली त्याच परदास्याचा परिणाम म्हणून घुसलेल्या या दास्यशीलतेच्या सूक्ष्म रोगाणूंना, आपल्या मनोभूमीतच परशत्रूंनी अुभारलेल्या या आमच्या पराभवाच्या सूक्ष्मः स्मारकांना-या अनवश्यक अिग्रजी, अुर्दू शब्दांना-आज आमचाही दिवस अुगवला असतां, विधर्मीय नि विराष्ट्रीय राज्यसत्ता आज आम्ही

अुखडून टाकली असतां ह्या अनावश्यक परकीय शब्दांनाही कां अुखडून टाकूं नये ? आपले स्वकीय शब्द कां वापरूं नयेत ? निदान तसें कोणी वापरले तर त्यांत वागणे काय आहे ?

अशाच भावनेनें अंप्रजीला अुखडून आयर्लंडनें गलिक भाषा पुनरुज्जीवित केली, अरेबीला अुखडून तुर्कांनीं स्वकीय तुर्की भाषा जिवंत केली नि गेली हजार वर्षे जी अक्षरशः मृतप्राय झालेली होती ती हिब्रू भाषा गेल्या अवघ्या दहा वर्षांत ज्यूनीं नुसती जिवंत केली नाहीं तर ती राष्ट्रभाषा नि राज्यभाषा करून सोडून परराष्ट्र दूतागारां-तहि तीच वापरली पाहिजे म्हणून ठरवून टाकलें ! अशाच वीरोचित भावनेनें शिवछत्रपतींनीं राज्यव्यवहार कोश लिहविला. त्याच वीरोचित भावनेनें प्रेरित होअून आमच्या राष्ट्रभाषेचें साहित्यमन्दिर संस्कृत निष्ठतेच्या बळकट नि पवित्र पायावर अुभारावयास हवें.

— अमर पत्र —

मित्रांनो, श्रीश्वरानें आपल्यापैकीं प्रत्येकाची भूमिका ठरवून टाकली आहे. आपण आपली प्रत्येकानें भूमिका वटवावी यासाठी आपली ताटातूट होत आहे. श्रीश्वरानें नेमून दिलेली भूमिका वठवित असतांना प्रसंगीं जळत्या खडकांना बांधून कोडून पडावें लागेल. प्रसंगीं कीर्तिच्या असळणाऱ्या लाटांच्या शिखरांवर स्वार होतां येतील, कधी आपण लोकांना दिसूं, तर कधी अदृश्य राहूं. कधी आपण अवनत होऊं, तर काचित् अनुन्नत होऊं ! जगन्नियंत्यानें कोणत्याहि परिस्थितीत ठेवेलें तरी ती परिस्थिति सर्वोत्तम आहे असें मानून आपण असें समजेलें पाहिजे कीं, आपलें जीवितकार्य एकाकी पार पाडणें हेंच आपल्या वांट्याचें कार्य आहे.

एकाद्या अुदात्त पौरात्य नाटकांत भरतवाक्याच्या वेळीं नाटकांत मेलेलीं व न मेलेलीं सर्व पात्रें एकत्र जमतात. आपण सगळे अिति-

ह्यासाच्या अफाट रंगमंदिरांतील असंख्य नटच आहेत. आपल्या कृतीची प्रशंसा करणारे मानवजातिरूपी प्रेक्षक टाळ्या वाजविण्यासाठी आपल्यासमोर बसलेले आहेत. हे प्रेक्षक कृतज्ञ व आनंदी बनून जोरजोराने टाळ्या वाजवतील तेव्हां त्या टाळ्यांचा गरजणारा आवाज द्रव्याखोऱ्यांपर्यंत जाऊन दुमदुमेल !

प्रेमळ मित्रांनो, तो क्षण येईपर्यंत रामराम !

माझा देहपात होऊन माझ्या अस्थि आणि रक्षा कोठे पडतील याचा नेम नाही. अंदाजानेच वातावरण आधीच निर्जन व भेसूर आहे. तेथे वाहणाऱ्या नदी-नाल्यांचा अुदासवाणा तेथील आवाज मूळच्या निर्जनपणाला अधिकच भेसूर बनवित असतो. कदाचित माझ्या अस्थि निरक्षा त्या अुदास नदी नाल्यांच्या जवळ पडून राहातील. किंवा असेंहि घडेल की, मध्यरात्री आपला नियत खेळ आकाशांत खेळणाऱ्या तारकांचे प्रतिबिंब पोटांत सामावून घेणाऱ्या गंगामातेच्या स्फटीक शुद्ध प्रवाहाच्या शेजारी कोठेतरी माझ्या अस्थि निरक्षा पडून राहातील ! त्या कोठेहि पडलेल्या असोत ! श्रीरामाने आपल्या आवडत्या लोकांचा पक्ष विजयघवल ठरविला आहे, दुष्टांना माघार घ्यावी लागली आहे, आणि त्यांचा पाय जेथून पुढे पडला तेथेच त्यांना मार्गे हटविण्यांत आले आहे. आपला हा भारतवर्ष वैभवांत अुभा आहे, मानव जातीचे

मार्गदर्शन करणारा दीपस्तंभ म्हणून यापुढे तो तेजास्वतेने तळपत राहिल असा पुकारा झाला, आणि, 'हौतात्म्य गाजविणाऱ्या विचार-श्रीरांनो नी कृतिश्रीरांनो, तुम्ही ज्या संग्रामात लढलात आणि पडलात तो संग्राम यशस्वी झाला, अुठा !' अशी घोषणा झाली की, त्यावेळी त्या पडून राहिलेल्या अस्थि-आणि ती पडून राहिलेली रक्षा यांच्यात फिरून तेज आणि चैतन्य सळसळू लागेल !

तोंवर प्रिय मित्रांनो, रामराम !

हे पत्र स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी आपल्या स्नेह्यांना ब्रिस्टल तुरुंगा-तून पाठविले. काव्य-प्रतिभा व देशभक्ति यांचा संगम घडलेले सुंदर स्थळ म्हणून याचा साहित्यसाम्राट केळकरांनी निर्देप केला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्त होओपावेतो त्यांनी आपल्या सर्व स्नेह्यांचा निरोप घेतला आहे नि स्वातंत्र्य प्राप्त होतांच स्वातंत्र्याचा जयघोष निनादण्यासाठी आपल्या अस्थिसुद्धां तेजाने भरून सळसळू लागतील अशी काव्यमय व ओजस्वी कल्पना यांत त्यांनी रंगवली आहे.

स्वातंत्र्यवीरांच्या पुण्यार्जने त्यांना 'याचि देहि याची डोळां' स्वातंत्र्य पहावयास मिळाले. पण ज्या हुतात्म्यांचे आधीच प्राण पंचमहा-

भूतांत विलीन झाले आहेत, त्या सर्व हुतात्म्यांच्या अस्थि आज आतां १० मेच्या 'हुतात्मा सांगता दिनी' भारताच्या पूर्ण स्वातंत्र्यांत शुच्चस्वराने पुकारा करतील.

‘हौताम्य गाजविणाऱ्या विचारवीरांनो नि कृतिवीरांनो, तुम्ही ज्येष्ठ संभ्रानांत लढलात आणि पडलात तो संभ्राम यशस्वी झाला, अठा !’

स मा त

